

ZNÁSILNĚNÍ VE MĚSTECH ZA TŘICETILETÉ VÁLKY. SONDA DO (ZATMĚLÉ) PROBLEMATIKY

Jan Kilián

Rape in Towns during the Thirty Year's War.
A Probe into (Eclipsed) Problematics

Abstract: Rape is one of the many categories of violence that has been and is being perpetrated not only during armed conflicts. His modern research, methodologically based on gender studies and historical anthropology, was especially stimulated by Susan Brownmiller's book from 1975. The relative lack of interest in Czech historiography on the topic is also related to difficult heuristics, which bring knowledge only to a very limited extent and rather randomly. Quantification is therefore impossible. Masculine society dispelled this unfortunate experience of its wives and, if possible, ignored its written recording. Alternatively, it was limited to a mere general statement. Already during the Thirty Years' War, in terms of categorization, we distinguish between individual and mass rape, and we recognize the abuse of both sexes and different age groups. However, due to the silence of the sources corresponding to the period's view of honor and the position of men as protectors of a woman's honour, we do not get the opportunity to examine in detail the numbers or experiences of victims and related consequences, including psychosomatic illnesses.

Historická demografie, 2021, 45:2, 123–137

Keywords: violence, rape, thirty-years' war, military history, urban history, citizens

Contact: doc. PhDr. Jan Kilián, Ph.D., Katedra pomocných věd historických a archivnictví FF UHK Hradec Králové, Víta Nejedlého 573/4, 500 03 Hradec Králové 3; e-mail: jankilian@email.cz

Úvod

Průvodním jevem každého válečného konfliktu je násilí.^[1] To přitom nabývalo a nabývá nejrůznějších podob, takže je lze dále kategorizovat na násilí fyzické, psychické a na násilí vůči věcem a domácímu zvířectvu. Fyzické násilí nabývalo za třicetileté války podoby vražd a zabití, mučení, bití, loupeží a znásilnění, psychické nejčastěji spočívalo ve výhrůžkách, únosech, dehonestování a různém nátlakovém

---

[1] Literatura k tomuto tématu je velmi početná, z novějších prací k relevantnímu časovému úseku vybírám jen Claudia ULBRICH – Claudia JARZEBOWSKI – Michaela HOHKAMP (eds.), *Gewalt in der frühen Neuzeit*, Berlin 2005; Joseph CANNING – Hartmut LEHMANN – Jay WINTER (eds.), *Power, Violence a Mass-death in Pre-modern and Modern Times*, Aldershot 2004; Randall COLLINS, *Dynamik der Gewalt. Eine mikrosoziologische Theorie*, Hamburg 2011; Natalie Zemon DAVIS, *Die Riten der Gewalt*, in: Natalie Zemon Davis, *Humanismus: Narrenherrschaft und Riten der Gewalt. Gesellschaft und Kultur im frühneuzeitlichen Frankreich*, Frankfurt am Main 1987, s. 171–209.

jednání, například ohledně náboženského vyznání (tzv. konfesní násilí).^[2] Agrese vůči inventáři v domech i veřejných budovách byla za války neméně běžná – co se nedalo ukrást, tj. odnést a zpeněžit, bývalo alespoň rozbito nebo jinak nevratně poškozeno, domácí zvířectvo pobito.^[3] Zatímco v případech drtivé většiny uvedených škod a ztrát se poškození snažili dovolat kompenzací či alespoň polehčení (například při nastávajících berních povinnostech) a obraceli se písemně na kompetentní úřady, zůstalo nejméně poznanou formou vojenského násilí za třicetileté války znásilnění, ke kterému se nikdo nehlásil, ať už šlo o města nebo o venkov. Tento přečin, ačkoli se předpokládá, že byl za třicetileté války všedním úkazem, je velmi obtížně dokumentovatelný. Nehledě na to, že zprávy o znásilněních, pokud už jsou nějaké k dispozici, zachovali především muži, takže podávaný obraz je především jejich konstruktem. Pravdou, která dále stěžuje výzkum, přitom rovněž je, že se někdy na znásilnění vojáky svedlo i nechtěné ženino otěhotnění, kdy otcem mohl být ženatý muž, osoba duchovního stavu a podobně. Jindy zase muži sváděli těhotenství svých milenek, které si nechtěli vzít, na jejich údajné pletky s vojáky.^[4] Následující text se pokusí na základě dostupné literatury, primárně zahraniční, a autorova archivního výzkumu, jenž přes svou dlouhodobost přinesl jen kusé informace, pohlédnout na znásilnění jako na jev v souvislostech třicetileté války, prozkoumat jejich pozadí, případně rozlišit motivaci násilníků a vysvětlit důvody, proč docházelo k oznámení případů tak zřídka.

Znásilnění v historiografii a odborné literatuře

Sexuální problematika stála dlouho na okraji historiografického zájmu. Kromě toho, že svým obsahem kdysi spíše pobuřovala, nehodila se ani do konceptu pozitivisticky laděných „velkých“ dějin a jejich hybatelů, ani později do hospodářsky orientovaných výzkumů. Změnu přinesl až rozvoj moderních (a dodnes módních) odborných metod v čele s historickou antropologií, genderovými studiemi a dějinami mentalit.

Doslova průkopnickou prací na poli fenoménu znásilňování se stala kniha americké novinářky a feministky Susan Brownmillerové s názvem *Against our Will. Men, Women and Rape* (1975), která již podle soudobých recenzí zcela změnila

---

[2] Joachim BÄHLCKE – Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ – Jiří MIKULEC, *Religious Violence, Confessional Conflicts and Models for Violence Prevention in Central Europe (15th–18th Centuries)*, Stuttgart 2017.

[3] Srovnej Andreas KLINGER, *Formen der Gewalt im Dreißigjährigen Krieg*, in: Gerhard Armanski – Jans Warburg (eds.), *Der gemeine Unfrieden der Kultur. Europäische Gewaltgeschichten*, Würzburg 2001, s. 107–124; Jan KILIÁN, *Vojenské násilí ve městech za třicetileté války. Se zvláštním přihlédnutím k Plzeňsku*, *Folia Historica Bohemica* 29, 2014, s. 5–29.

[4] Podobný případ se mi podařilo zachytit v krušnohorském Mikulově, srov. Jan KILIÁN, *Niklasberg 1618–1648. Život a lidé v krušnohorském městě za třicetileté války*, Praha 2019, s. 49.

náhled na tabuizované téma a vyvolala mimořádný ohlas a odborný diskurz.^[5] Avšak až o dalších dvacet let později se Miranda Chaytorová zaměřila na obraz znásilnění v 17. století s pochopitelným důrazem na třicetiletou válku.^[6] Po ní již následovalo větší množství prací, které se snažily nastíněné koncepty rozvinout. Ve stejném roce jako Chaytorová publikovala svou studii (příznačně v časopise *Historische Anthropologie*) o ženách v německých raně novověkých městech Ulinka Rublacková, i když otázky jejich znásilňování se jen dotkla.^[7] Americký historik John Theibault, specializující se na středoevropské dějiny, se vzápětí i bez pramenného studia, jen na základě literatury a edic, pokusil sepsat pojednání o sexualizovaném násilí na venkovských ženách, které za třicetileté války páchali vojáci. Zkonstatoval přitom potřebu detailních archivních rešerší z různých lokalit a popsání konkrétních případů.^[8]

Vynikající prací, publikovanou v reprezentativní kolektivní monografii, je studie švédské historičky Karin Janssonové o vojácích a znásilňování ve Švédsku v 17. století. Janssonová zjistila, že vojáci byli v pozadí sexualizovaného násilí na ženách častěji než ostatní muži, a pokládala si otázku, zda za tím stál jejich silnější sklon k násilí jako takovému, nebo spíš obraz ženy utvořený v jejich sociálním prostředí. Janssonová se současně zabývala i motivy, které muži pro své konání uvedli, analyzovala problematiku skupinového znásilnění (mimo jiné mělo podle ní jít o propagaci agresivních mužských ideálů) a uvedla několik brutálně provedených příkladů. Nicméně, sledovala období primárně po třicetileté válce, kdy už vojáci zdaleka nebyli beztrestní, naopak, museli očekávat nejpřísnější sankce už z toho důvodu, že svým jednáním ohrožovali soudobý společenský řád a pořádek.^[9] K podobným závěrům pro zhruba stejné období (1650–1700) v severoněmeckém prostředí došla také Maren Lorenzová, kterou zajímalo celkově násilí páchané vojáky na civilním obyvatelstvu.^[10]

---

[5] Susan BROWNMILLER, *Against our Will. Men, Women and Rape*, New York 1975.

[6] Miranda CHAYTOR, *Husband(ry). Narratives of Rape in the Seventeenth Century*, *Gender and History* 7, 1995, s. 378–407.

[7] Ulinka RUBLACK, *Metze und Magd. Frauen, Krieg und Bildfunktion des Weiblichen in deutschen Städten der frühen Neuzeit*, *Historische Anthropologie* 3, 1995, s. 412–432.

[8] K dispozici jsem měl německý překlad jeho práce: John THEIBAULT, *Landfrauen, Soldaten und Vergewaltigungen während des Dreißigjährigen Krieges*, *WerkstattGeschichte* 19, 1998, s. 25–39.

[9] Karin JANSSON, *Soldaten und Vergewaltigung im Schweden des 17. Jahrhunderts*, in: Hans Medick – Benigna von Krusenstjern (eds.), *Zwischen Alltag und Katastrophe*, Göttingen 1999, s. 195–225.

[10] Maren LORENZ, *Das Rad der Gewalt. Militär und Zivilbevölkerung in Norddeutschland nach dem Dreißigjährigen Krieg (1650–1700)*, Köln – Weimar – Wien 2007, o sexualizovaném násilí na s. 207–218.

Že znásilnění bylo významným tématem již v antickém světě a v Bibli, dokázala kolektivní monografie *Rape in Antiquity. Violence in the Greek and Roman Worlds*, analyzující celou řadu i obecně dobře známých případů (včetně únosu Sabineek nebo sebevraždy Lukrécie).^[11] Značný ohlas nejen v německo-jazyčném prostředí vzbudila nejnověji kniha kulturoložky a spisovatelky Mithu Melanie Sanyal *Vergewaltigung. Aspekte eines Verbrechens*, která byla přeložena do několika světových jazyků a z autorky udělala mediálně žádanou specialistku na danou problematiku. Rovněž Sanyal začala svůj výklad ve starověku a skončila současným hnutím #MeToo.^[12] Nejnovějším příspěvkem je kniha Francisky Loetzové o sexuálních útocích a zneužívání v raně novověké Evropě.^[13] Pro výzkum fenoménu ve městech za třicetileté války je podstatné, že se v posledních zhruba třech desetiletích ve středoevropské historiografii ve zvýšené míře publikují analytické práce zaměřené na všední život v konkrétních urbánních lokalitách, které příležitostně zmiňují také případy znásilňování.^[14]

Česká produkce se zatím srovnatelnými výsledky pochlubit nemůže, ale i v jejím rámci se již objevily významné stati zaměřené na problematiku. Jiří Homoláč tu svou nazval přímo *Znásilnění jako téma*, přičemž pojednal o obraze znásilnění na stránkách Národních listů na konci 19. století.^[15] Dosud nejpodrobněji se deliktu v jedné z uplynulých dějinných epoch věnoval Petr Kreuz, jenž analyzoval průběh soudního jednání se sexuálním násilníkem před městským soudem v předbělohorských Čechách.^[16] Z lékařského a právního pohledu se ke znásilnění vyjádřil autorský kolektiv vedený Petrem Kovářem.^[17] K českému čtenáři se nedávno dostal také překlad knihy Joanny Bourkeové o dějinách znásilnění od poloviny 19. století do současnosti.^[18] Zcela čerstvého data je pak práce Josefa Vacka o sexuálních

---

[11] Susan DEACY – Karen F. PIERCE (ed.), *Rape in Antiquity. Violence in the Greek and Roman Worlds*, London 2002.

[12] Mithu Melanie SANYAL, *Vergewaltigung. Aspekte eines Verbrechens*, Hamburg 2016.

[13] Francisca LOETZ, *A New Approach to the History of Violence. „Sexual Assault“ and „Sexual Abuse“ in Europe, 1500–1850*, Boston – Leiden 2015.

[14] Srov. např. Bernd ROECK, *Als wollt die Welt schier brechen. Eine Stadt im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, München 1991; Thomas WOLF, *Reichsstädte in Kriegszeiten*. Memmingen 1991; Jan KILIÁN, *Město ve válce, válka ve městě. Mělník 1618–1648*, České Budějovice 2008.

[15] Jiří HOMOLÁČ, *Znásilnění jako téma*, in: *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 185–195.

[16] Petr KREUZ, *K projednávání deliktu pohlavních zneužití a znásilnění dítěte před městským soudem v předbělohorských Čechách (zároveň příspěvek k životopisu Mistra Brikciho Kouřimského z Licska)*, in: Kristina Kaiserová (ed.), *Nardi aristae. Sborník k 70. narozeninám Ivana Martinovského*, Ústí nad Labem 2007, s. 33–58.

[17] Petr KOVÁŘ a kol., *Sexuální agrese. Znásilnění z pohledu medicíny a práva*, Praha 2008.

[18] Joanna BOURKEOVÁ, *Znásilnění. Dějiny od roku 1860 do současnosti*, Praha 2010.

deliktech (znásilnění nevyjímaje), které se na přelomu 17. a 18. století řešily před pražským apelačním soudem, a o aplikaci soudobých právních norem na ně.^[19]

Znásilnění jako soudní a společenský fenomén

Teoreticky se u znásilnění jednalo o hrdelní zločin, o jehož potrestání měly soudobé zákoníky jasno. Německá Carolina (1532)^[20] stejně jako svod českého městského práva od Pavla Kristiána z Koldína: „*A protož kdož by koli na pannu aneb na vdovu poctivou mocí sáhl, ji jal, s sebou zavezl aneb zavedl a potom jí násilí učinil, ten takový každý násilník mečem ztrestán, a byl-li by z osob lehkých, tehdy do kola vpleten býti má.*“^[21] Severoněmecký středověký právní kodex *Sachsenspiegel* přináší už pro 14. století ilustraci sexuálního násilníka, který je popravován stětím.^[22] Koldín stejně jako tehdejší německá juristická díla zahrnuje znásilnění mezi smilstvo a trest nejvyšší žádá i pro ty, kteří by jiným při znásilnění napomáhali. Za důkaz, že se jednalo o násilí na ženě, býval považován její křik. Pokud žena mlčela, mělo se za to, že se stykem souhlasila. Za bernou minci se bralo i její zkrvavení či jiná zranění, případně roztrhané šaty. Došlo-li ke znásilnění v místě, kde ženin křik nemohl nikdo slyšet, postačil u poctivých žen většinou jejich následný pláč, přísaha a ukázání na násilníka. Což ovšem neplatilo pro ženy „nepoctivé“, kterým se věřit nemohlo, protože smilstvo se prý pro ně stalo rutinou. Hrdelním zločinem bylo přirozeně i sexuální zneužití nezletilých dívek. Zákoník připouštěl pro provinilce de facto jedinou záchranu před smrtí – že by si jej oběť dobrovolně vzala za muže. V takovém případě měly být i jejich děti považovány za řádně zplozené. V raném novověku nabýval zvláštní závažnosti rovněž bod, který znásilněné ženě navracel její poctivost a čest, protože skutek byl spáchán proti její vůli.^[23] Rovněž soudobé válečné právo teoreticky znásilnění žen jak v přátelské, tak dokonce i v nepřátelské zemi zakazovalo, ba přímo v duchu rytířských ideálů doporučovalo jejich ochranu,^[24] zvláště pokud šlo o panny nebo o ženy těhotné,

[19] Josef VACEK, *Sexuální delikty před Apelačním soudem v letech 1687–1727*, Praha 2021.

[20] Gustav RADBRUCH (ed.), *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532 (Carolina)*, Stuttgart 1967, s. 79.

[21] Karel MALÝ – Pavla SLAVÍČKOVÁ – Ladislav SOUKUP – Petra SKŘEJPKOVÁ – Jiří ŠOUŠA – Jiří ŠOUŠA ml. – Jana VOJTÍŠKOVÁ – Klára WOITŠCHOVÁ (eds.), *Práva městská Království českého*, Praha 2013, s. 275.

[22] J. THEIBAU, *Landfrauen, Soldaten und Vergewaltigungen*, s. 31.

[23] K. MALÝ – P. SLAVÍČKOVÁ – L. SOUKUP – P. SKŘEJPKOVÁ – J. ŠOUŠA – J. ŠOUŠA ml. – J. VOJTÍŠKOVÁ – K. WOITŠCHOVÁ (ed.), *Práva městská Království českého*, s. 275–277.

[24] Eugen von FRAUENHOLZ (ed.), *Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens III*, 1. díl, příloha X, München 1938, s. 203. Jedná se o citaci z artikulů bavorského vévody Maxmiliána I. z roku 1601 pro pěší vojsko.

praxe však byla diametrálně odlišná, což se týkalo i doporučeného trestu smrti pro případného násilníka.^[25]

Pročítáme-li dochované smolné knihy, respektive jejich novodobé edice, zjistíme, že znásilnění, alespoň těch oznámených a potrestaných, není pro raný novověk doloženo (a toto slovo bych zdůraznil) mnoho. Nápadná je také skutečnost, že v zaznamenaných případech většinou po znásilnění následovalo i usmrcení oběti a zbavení se jejího těla. Nepřekvapuje, že se usvědčení pachatelé často vymlouvali na alkohol a že oběťmi byly ponejvíce děvečky nebo jiné příslušnice nižších společenských vrstev.^[26] Obyvatelkám měst se podobné zkušenosti v době míru asi až na naprosté výjimky vyhýbaly. Otázkou pochopitelně zůstává míra domácího násilí a počet případných znásilnění, kdy se pachatelem stával manžel poškozené. Stejně tak víme v raném novověku zcela minimálně o znásilněních muže ženou, muže mužem a ženy ženou. Ačkoli byl tehdy styk mezi osobami stejného pohlaví považován za sodomii, neznamená to, že k němu nedocházelo a že se právě za třicetileté války nemohli stát zvláště mladí chlapci předmětem takového zneužití. To ostatně dokládá i dlouho tradovaná informace o průběhu dobytí německého města Wurzen v roce 1637 Švédy, kteří neměli znásilnění ušetřit jak mnoho žen a dívek, tak mužů.^[27] Mlčení v takovém případě bylo ale ještě pochopitelnější, šlo v podstatě o tabu. Na druhou stranu, jako na znásilnění bychom dnes pohlíželi i na mučení, při němž byli muži trápeni na genitáliích i řitních otvorech, k čemuž doklady z období třicetileté války existují.^[28]

V současné době je znásilnění definováno jako sexuálně motivované násilí na druhé osobě (ženě či muži) bez jejího souhlasu, ať již se jedná o zneužití vaginální, orální nebo anální. Rozlišuje se několik kategorií, včetně znásilnění hromadného a válečného.^[29] Skutkové naplnění způsobuje oběti újmu nejen fyzickou (zranění, bolesti, infekce aj.), ale také (ne-li primárně) psychickou, která může vést až k dlouhodobým, ba doživotním traumatům. Oběti znásilnění trpí často depresemi a pocity strachu či úzkosti, nechutí k intimnostem a poruchami sexuality

---

[25] GUSTAV II. ADOLF, *Schwedisches Kriegs-Recht, oder Articul-Brieff*, [sine loco] 1632, s. 26.

[26] Srovnej např. Jindřich FRANCEK, *Smolná kniha města Chlumce nad Cidlinou (1562–1671) a jeho hrdební soudnictví v letech 1542–1671*, Pardubice 2014, s. 122 (v roce 1602 znásilnil Jan Záděra mladou dívku, poté ji svázal bičem a utopil) nebo Jan POHL (ed.), *Knihy černá nebo smolná král. svobod. města Rokycan z let 1573–1630*, Rokycany 1911, s. 38 (Hans Miller z německého Hofu se v roce 1606 doznal k vraždě děvečky v jižních Čechách, kterou znásilnili společně s kumpánem, poté ji zabili a tělo zakopali).

[27] M. LORENZ, *Das Rad der Gewalt*, s. 217. Informace ovšem pochází až od pisatele z konce 17. století.

[28] Zmiňuje je i Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen ve své knize *Dobrodružný Simplicius Simplicissimus*. Dirk NIEFANGER, *Hans Jacob Christoph von Grimmelshausen. Der abenteuerliche Simplicissimus Teutsch und Continuatio*, Stuttgart 2017, s. 54.

[29] <https://en.wikipedia.org/wiki/Rape> (30. 6. 2021).

vůbec, poruchami spánku, sebepoškozováním, v nejhorším případě se pokoušejí o sebevraždu. Netřeba pochybovat o tom, že by tomu bylo v historii jinak a že zneuctěné ženy i muži kdysi prožívali znásilnění méně fatálně. Výmluvně o tom ostatně hovoří již starověké a středověké pověsti a legendy, v nichž zbožné křesťanky volily raději smrt, jen aby unikly znásilnění pohanským vojákem, zatímco jiné páchaly sebevraždu po svém zneuctění. Jistě nejznámějším příkladem je Lukrécie, urozená obyvatelka Říma, která si poté, co byla donucena potěšit svým tělem jiného muže, probodla srdce dýkou. Oblíbený raně novověký motiv umírající Lukrécie znázornili ve svých dílech špičkoví umělci typu Rembrandta von Rijn, Albrechta Dürera, v pražském prostředí proslulého Hanse von Aachen a mnoho dalších.^[30] V neposlední řadě nelze nezhlednit problematiku přenosu pohlavních chorob a nechtěného těhotenství, jimž žena 17. století při znásilnění stěžii mohla zabránit. Zvláště syfilis a kapavka sice byly v armádách třicetileté války značně rozšířenými nemocemi, kterými trpěli i přední vojevůdci včetně Albrechta z Valdštejna, nicméně o jejich přenosu na oběti znásilnění nedokážeme dosud nic říci a je jen malá naděje, že v budoucnu tomu bude jinak.

Po obvinění se často nejprve zkoumala pověst ženy, která sexuální násilí oznámila. Ústřední význam připadal veřejnému mínění, a i malá kaňka na pověsti mohla znamenat polehčující okolnost pro muže, protože se mohlo stát, že jej žena svedla. Nutné také bylo, aby oběť hlásila znásilnění hned, jakékoli zpoždění hrálo v její neprospěch. Během pár dní, nanejvýše týdnů, totiž mizely i stopy po násilí v podobě zranění (což platilo obecně pro fyzické násilí). Ve chvíli, kdy nebyli při znásilnění svědkové, se žena musela rozhodnout, zda bude oznámením znásilnění riskovat ztrátu své cti. Nevyústilo-li znásilnění v graviditu, zůstal zřejmě nejjeden pachatel bez udání. Co však v případě, že žena po znásilnění otěhotněla, aniž by předtím udala, že byla znásilněna? Pak se mohlo stát, že oznámení se uskutečnilo opravdu až mnohem později, někdy dokonce až po porodu. Podle Johna Theibaulta stanulo za celou první polovinu 17. století před mnichovským soudem jen pět mužů obviněných ženami ze znásilnění, jinak tomu nebylo ani ve Frankfurtu nad Mohanem. Hrdelnímu trestu obvinění unikli, většinou byli jen vykázáni z města. Více než o ženu samotnou šlo při znásilnění podle dobového nazírání o útok na sociální čest rodiny a otcovskou autoritu. Charakteristický je v tomto směru příklad znásilnění jedné děvečky čtyřmi vojáky, „vyřešený“ tím, že jeden z útočníků si ji vzal za ženu, čímž unikli potrestání i jeho kumpáni. Jakkoli mohl být ženě násilník odporný, její čest, kterou jí vracelo uzavření manželství, byla v rámci komunity důležitější.^[31]

---

[30] M. M. SANYAL, *Vergewaltigung*.

[31] J. THEIBAULT, *Landfrauen, Soldaten und Vergewaltigungen*, s. 31–33.

Na pozadí válečného konfliktu

Mezi dobou války a míru byl přirozeně diametrální rozdíl a násilí na ženách se vojákům za probíhajícího ozbrojeného konfliktu stalo spojitou nádobou, vítaným erotickým dobrodružstvím. Válka a znásilnění se běžně asociují společně. Nic na tom neměnila skutečnost, že i soudobé švédské právo požadovalo smrt pro každého, kdo by zneuctil ženu jak v přátelské, tak v nepřátelské zemi. Rovněž kurfiřt Maxmilián I. Bavorský se v jednom svém dopise podívoval, že velení jeho vlastní armády nedalo popravít vojáka, který byl usvědčen ze znásilnění. Ačkoli kurfiřt považoval provinění za velmi závažné, vojákovi přímí nadřizení mohli odsouzence záměrně krýt.^[32] Ať už proto, že voják byl žádaným zbožím, nebo proto, že pro podobné počínání měli pochopení. Realita asi právě proto vypadala jinak, než jak tomu chtěly právní příručky. V době boje se se znásilněním počítalo v rámci válečného práva na kořist, protože válečné právo prosazovalo premisu, že kořistí se mohlo stát všechno, co náleželo nepříteli. Navíc, pokud jde o potenciální kapitální trest za prokázané znásilnění, s hrozbou smrti se voják setkával za války beztak na každém kroku a nemusel jí přikládat zásadní význam. Městské kroniky, novinové reportáže i historiografická díla z tehdejší doby zmiňují znásilňování opakovaně – ovšem jen povšechně nebo v náznacích, bez podrobností. Stejně činily i zemské autority. Ani voják Hagendorf, autor unikátního deníku, nezmínil znásilňování ve svém díle nikde, byť jen jednou jedinkrát. Jako by neexistovalo. Nedomnívám se nicméně, že tomu tak bylo proto, že znásilňování bylo natolik běžné, že je nepovažoval za hodné pozoru.^[33] I Hans Christoffel von Grimmelshausen v knize o Simpliciovi prohlásil, že o znásilněních za války se dobře ví, ale víckrát se k nim již nevrátil.

Nepochybně i to je důvod, proč stále chybí, a to nejen v české historiografii, analytické studie ke znásilňování/válečnému znásilňování v raně novověkých ozbrojených konfliktech.^[34] Německá historička Maren Lorenzová, rovněž konstatující (pro ni) překvapivě malý počet zaznamenaných, respektive hlášených skutků, a ještě méně rozsudků s ohledem na solidární mlčení zúčastněných spoluviníků, upozornila na problematiku samotné definice znásilnění v 17. století. Opět je odlišná od definice současné, když se předpokládá, že za naplnění skutkové podstaty byl tehdy považován pouze vaginální průnik s následnou ejakulací.^[35] Běžným jevem

---

[32] Tamtéž, s. 33–34.

[33] Jan PETERS (ed.), *Peter Hagendorf – Tagebuch eines Söldners aus dem Dreißigjährigen Krieg*, Göttingen 2012.

[34] Tak i J. THEIBAU, *Landfrauen, Soldaten und Vergewaltigungen*, s. 27. Theibault přitom polemizuje s názory jiných historiků, kteří se domnívali, že znásilnění byla řídkým jevem jak v době míru, tak v době války, přičemž argumentovali právě absencí dokladů o těchto přečinech.

[35] M. LORENZ, *Das Rad der Gewalt*, s. 207–209.

bylo bagatelizování činu ze strany vojenských autorit i úřadů, zvláště když na jedné straně stálo slovo oběti proti slovu pachatele na straně druhé.^[36]

Problematické jsou rovněž případy, kdy se z žen stala agresorova kořist. Někteří vojáci z nich posléze učinili své manželky či družky, jiní je po nabažení se ze své moci propustili. Nejinak se zachoval i autor žoldněřského deníku Peter Hagendorf, který se během krátké doby zmocnil v dobytých německých městech postupně dvou mladých dívek.^[37] O tom, že by některou z nich zneužil, nevíme, i když je to poměrně pravděpodobné. Jak opět podotýká Maren Lorenzová, výhled na bezplatnou sexuální otrokyni byl už od starověku u armád lákavou premií za vítězství a motiv znásilnění mladé dívky se v Německu dokonce dostal do lidové písně, která se zpívala po staletí. I když měla tragické vyústění pro násilníka, který skončil na šibenici.^[38] Takových případů bylo za třicetileté války asi minimum a žádný konkrétní zatím nedokážu uvést.^[39] Stejně při svých výzkumech dopadli i John Theibault a Charles Carlton,^[40] takže půjde sotva o náhodu.

Hromadná znásilnění

V zásadě je nutno rozlišovat mezi znásilněním individuálním a hromadným. Druhé uvedené patřilo za války (a nejen té raně novověké) ke zcela běžným doprovodným jevům. Šlo takřka o samozřejmost, kterou nikdo nezpochybňoval, ale ani nedával na přílišný odiv. Česká města byla skupinovému znásilňování vystavena především za stavovského povstání a za nepřátelských vpádů ve třicátých a čtyřicátých letech 17. století, kdy nejhorší časy při švédských a francouzských útocích prožívala také města říšská. Soudobí informátoři nicméně i v daných lokalitách hovoří jen obecně: třeba že Švédové po dobytí města páchali s ženským pokolením hanebné skutky,^[41] nebo v indiciích, jako mělnická měšťanka Hrušková, která vypověděla, že ji v pokořeném městě společně s jinými ženami vojáci popadli

---

[36] Tamtéž, s. 209–210.

[37] J. PETERS (ed.), *Peter Hagendorf*, s. 109–110.

[38] M. LORENZ, *Das Rad der Gewalt*, s. 208–209 a 211.

[39] Podobně je na tom pro německé země po třicetileté válce i Maren Lorenzová, která uvádí příklad hromadného znásilnění jedné ženy, za něž ovšem nebyli smrti potrestáni násilníci, nýbrž jejich kaprál, který jim v době služby umožnil opustit strážené posty. Tamtéž, s. 212.

[40] J. THEIBAULT, *Landfrauen, Soldaten und Vergewaltigungen*; Charles CARLTON, *Going to the Wars. The Experience of the British Civil Wars 1638–1651*, London 1992.

[41] „...ženské pohlaví chytaje, nenáležitě s nimi zacházeli, takže ubohé matky, utíkající, strachy dítky od prsův svých odhazovaly...“, psali například Jiří Kryštof Aulický z Plešnic a na Aulicích a Jan Kryštof Wolfingar z Wolfspachu na Prostiboři o švédském vpádu do Rokycan v říjnu 1639. Státní okresní archiv (dále jen SOKa) Rokycany, Archiv města (dále jen AM) Rokycany, spisy, inv. č. B III/4, karton 336.

a odvěkli na nějaké blíže neuvedené místo.^[42] Není jistě zapotřebí pochybovat, za jakým účelem. Stejnému osudu neunikly ani ženy v jiných přepadených a dobytých městech.

Otázkou naproti tomu je, v kolika případech museli znásilnění přihlížet mužští příbuzní obětí (manželé, otcové, bratři...), protože vedle uspokojení vlastní sexuální potřeby šlo vojákům a jejich nadřízeným i o pokoření a zostuzení partnerů a příbuzných znásilněných žen. Dle Maren Lorenzové neměl žádný delikt symbolizovat větší moc agresorů lépe než znásilňování v nepřátelské zemi, ačkoli se tehdy ještě jistě nejednalo o cílenou politickou válečnou zbraň, či dokonce o válečnou strategii a taktiku jako ve válkách 20. století.^[43] Každopádně lze znásilnění pojímat „jako transhistorický a transkulturní prvek uplatňování patriarchálních mocenských poměrů a za válek i jako endemickou událost“.^[44] V době anglické občanské války, která se časově kryla s poslední fází války třicetileté, muži prokazatelně také byli nuceni sledovat znásilňování svých žen.^[45]

O záměru v tomto směru nepochybuje ani John Theibault, který se opírá o dobová svědectví, že se tak dělo přímo na ulicích a že sexuálnímu zneužití neunikla ani mrtvá těla (což ale mohl být už přehnaně vykonstruovaný obraz odporně se chovajícího nepřítele). Útočníci ponižovali své mužské protivníky bezmocí, tj. tím, že nemohli své ženy bránit. To ale mohlo vejít v obecnou známost jen skrze skutečnost, že se tak dělo veřejně. Na druhou stranu je proto pochopitelné, že se o takových znásilněních na lokální úrovni následně zcela mlčelo. Při vyšetřování nikdo ani nechtěl oznámit konkrétní oběti znásilnění. Záměrem bylo udržet zdání, že muži neztratili kontrolu nad svými domácnostmi, jelikož raný novověk konstruoval roli otců a manželů jako obraz jejich ochránců. Při pročitání dobových dokumentů tedy nepochybujeme, že se znásilnění dala, ale chybí konkrétní případy, jména obětí, podrobnosti. Mluvílo se o nich tak, že k nim „někde“ docházelo, zatímco „doma“ se o nich nehovořilo a nepříjemný prožitek byl vytlačován z mysli

---

[42] Výpověď Barbory Hruškové z 13. listopadu 1640. SOka Mělník, AM Mělník, spisy–militare, fol. 4290.

[43] Např. Rolf POHL, *Die Zerstörung der Frau als Subjekt. Macht und Sexualität als Antriebskräfte männlicher Vergewaltigungsstrategien im Krieg*, in: *Gewalt und Handlungsmacht*, Frankfurt am Main – New York 2012, s. 113–124 a jako příklad konkrétního válečného konfliktu Regina MÜHLHÄUSER, *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*, Hamburg 2010. Známé jsou také příklady z Nankingu, kde čínské ženy v roce 1937 hromadně znásilnili japonští vojáci (Iris CHANG, *The Rape of Nanking. The Forgotten Holocaust of World War II*, New York 1997), nebo z Německa v závěru druhé světové války, kde byly snad až dva miliony německých žen vystaveny stejnému jednání ze strany příslušníků Rudé armády. K tomu Miriam GEBHARDT, *Als die Soldaten kamen. Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des Zweiten Weltkriegs*, München 2015.

[44] M. LORENZ, *Das Rad der Gewalt*, s. 207 a 211.

[45] Ch. CARLTON, *Going to the Wars*, s. 319.

a povědomí. Je dokonce velmi pravděpodobné, že muži sami po svých ženách chtěli, aby o znásilnění vojáky mlčely, protože se tím poškozovala jejich vlastní autorita.^[46]

Individuální znásilnění

Ke znásilněním individuálním docházelo ve městech častěji v době přinejmenším relativního klidu a provinilý jedinec se vystavoval běžné trestní praxi. Jenže tyto skutky se děly většinou v soukromí a v 17. století se obtížně dokazovaly, stálo tu slovo proti slovu. A ani když byli k dispozici svědkové, nemusel být viník-voják vždy potrestán, jak jsem již upozornil výše a jak to lze doložit následující příhodou.

V německém Rūthenu na jaře roku 1636 pobýval v domě jednoho měšťana na zimním kvartýru již delší dobu hesenský voják jménem Mathes. Bydlel v horním patře. Svému ubytovali způsobil řadu běžných škod, zahrnující rozbitá okna, dveře i nábytek, neštítel se ani jeho bití. Jednoho rána, zřejmě po předchozím vydatném alkoholickém opojení, si vyžádal džbánec mléka, které mu mělo ulevit od bolesti hlavy. Jenže měšťan ve svém domě žádné neměl a musel poslat svou sedmnáctiletou dceru k sousedovi. Dívka samozřejmě nepřišla hned, cesta a obstarání požadovaného nápoje jí zabralo asi dost času, po který Mathes ve svém pokoji zuřil a choval se agresivně. Nebylo divu, že otec pak poslal nahoru raději ji, v naději, že vůči ní nebude tak neurvalý. To se ale fatálně zmýlil. Sotva dívka vyšla po schodech nahoru, voják se na ni vrhl a snadno ji přes její obranu přemohl; její volání o pomoc ukončil hrubou ranou pěstí do obličeje. Ačkoli rodiče boj v horním patře slyšeli, k dceři se dostat nedokázali, Mathes zatarasil dveře. Jelikož v nich byla skulina, mohli muž se ženou sledovat, jaké příkoří poté páchal na jejich dítěti. Vojáková hrubá síla byla taková, že bránící se dívce doslova rozerval pravé ňadro. Těžkému zranění oběť po čtrnácti dnech bolestivého utrpení podlehla. Tedy nejen znásilnění, ale i zabití – dvě velmi závažná provinění, které mohla znamenat viníkovo zatčení, odsouzení a popravu. Realita však byla znovu jiná. Mathes vyvázl bez trestu a když si šel otec po dceřině smrti stěžovat jeho nadřízenému, byl odbytný slovy, že pokud je dívka mrtvá, nemůže již důstojník nijak pomoci.^[47] Vzhledem k absenci materiálů pro srovnání nedokážu říci, nakolik bylo takové vyústění případu běžné, ale o výjimečnosti rūthenského incidentu pochybuji.

Mnohé pokusy o znásilnění ve městech i na venkově zůstaly nedokončeny jen díky včasnému zákroku další strany.^[48] V Krupce mladou měšťanskou dcerku před násilím císařského korneta, pobývajícího zde na salvě guardii, údajně zachránil na

[46] J. THEIBAULT, *Landfrauen, Soldaten und Vergewaltigungen*, s. 36–39.

[47] Hans MEDICK – Benjamin MARSCHKE, *Experiencing the Thirty Years War. A Brief History with Documents*, Boston – New York 2013, s. 80–81. K politováníhodné události došlo 7. dubna 1636.

[48] Maren Lorenzová líčí k r. 1659 případ venkovské selky, kterou chtívý kornet, když jemu a jeho mužům nebyla poskytnuta alespoň děvečka, která se prozíravě skryla, pronásledoval až do sklepa,

poslední chvíli místní farář.^[49] Pokud by ale šlo o nepřítel, notabene jinověrce, stěží by duchovní dívku mohl ochránit, spíš by sám přišel k úhoně. Znásilnění unikla i plzeňská Mariana Zahrádková, po které zatoužil štolmistr plukovníka Jana de la Crona – a když už svého potěšení nemohl kvůli okolnostem dosáhnout, prohlásil postiženou alespoň za kurvu.^[50] I takovému jednání byly ženy ze strany vojáků vystaveny, stejně jako oplzlým řečem a narážkám.^[51]

Motivace a slánský případ

Maren Lorenzová u znásilnění, k nimž docházelo v době války, motiv sexuálního uspokojení zpochybnila.^[52] Sexuální frustrace u vojáků asi skutečně nesehrávala zásadní roli, vezmeme-li v potaz existenci jejich manželek, družek a milenek, stejně jako výskyt nemalého množství „padlých“ žen u trénu, připravených poskytnout žoldněřům za drobný peníz svou náruč a povyražení.^[53] Přesto se nepochybně našly případy, kdy se erotický chtíč stal primárním zdrojem zločinu.

Koncem února 1632, tedy v době, kdy český severozápad ovládala sasko-exulantská vojska, proběhlo u slánského soudu stání, při němž Markéta, mladá, třicetiletá vdova po Janu Nádeníkovi, žalovala hned sedmero vojáků z regimentu saského plukovníka Eustachia Lösera z hromadného znásilnění. Ačkoli známe jejich jména,^[54] stěží lze rozhodnout, kdo z oněch sedmi byl saského a kdo českého původu. Patrně tu byly zastoupeny obě národnosti, přičemž hlavní násilník mohl být Čech, jestliže se po skutku oběti podle jejího sdělení vmlouval. Markéta žila společně s manželem v podružství u ovdovělé slánské měšťanky Doroty Kobylové a bydliště nezměnila ani po manželově smrti. Osudného večera, 24. února, se v domě nacházela jen s ní a s malou dívkou, o niž se snad starala jako chůva. Do Slaného tehdy dorazilo podle Markéty osm, podle paní Kobylové sedm vojáků,

---

kde se ji pokusil znásilnit. Žena však křičela natolik, že přiběhl její muž i děti. M. LORENZ, *Das Rad der Gewalt*, s. 215.

[49] Jan KILIÁN, *Paměti krupského měšťana Michela Stüelera (1629–1649)*, Teplice – Dolní Břežany 2013, s. 503.

[50] AM Plzeň, sign. RMR I 1, inv. č. IX f 15/71: Dne 1. června 1648, Plzeň. Měšťanka Markéta Altkrotová podává městské radě odpor proti žalobě Mariany Zahrádkové pro nárek cti.

[51] SOKA Mělník, AM Mělník, spisy–militare, fol. 3990: Dne 19. února 1634 obecní poddaný Metuzalém Polák Mělnickým. Autorem oplzlosti vůči Polákové manželce mělo být jistě „vojenské pachole“.

[52] M. LORENZ, *Das Rad der Gewalt*, s. 211. Na dalších stranách však sama autorka uvádí příklady, které její teorii příliš nepodporují, i když šlo o případy z doby míru.

[53] Srovnej Klára ANDRESOVÁ, *Women and Children in the Military Camps of the Thirty Years' War*, *Historická demografie* 43, 2019, s. 21–46.

[54] Christoph Stutz, Kliment Votl, Matyáš Kraus, Bernhard Rut, Blasion, Matyáš Osmer, Wilhelm Lycz.

dílem z Kladna, dílem ze Smečna, a násilně se dobili do kobylovského domu. Již v tuto chvíli měly správně zakročit městské hlídky a jejich nadřízení, protože hluk bujarých vojáků a vyražených dveří nesměly přeslechnout. Zákrok ale nepřišel, takže se násilníci dostali nerušeně do domu a nahrnuli se do světnice. Nebohou majitelku chytli pod krkem, rozcuchali jí vlasy a vynadali jí do starých kurev. Chtěli po ní peníze a ať už se jich dočkali, nebo ne (tuto skutečnost paní Kobylová neuvedla), následně ji vypudili z domu. Znásilnění se od nich očividně obávat nemusela, protože, jak se jí prý vojáci oplzle vysmáli, měla již „starou pušku“. Když zahlédli ve světnici Markétu, paní nechali a vrhli se na ni. Co všechno svědkyně viděla, než byla z vlastního domu vyhnána, není zřejmé. Potvrzovala však, že mladou ženu porazili na zem a provozovali na ní svou vůli dle libosti.

Sama Markéta popsala možná nejstrašnější zkušenost svého života následujícími slovy: *„Páni milí, bylo v noci okolo druhé hodiny, tehdy přišli soldáti kladenští a smečenští do města Slaného, a tak s houfem mocně do domu paní mé, v kterémž jsem já v podružství byla. Nejprve s paní se tahali, ji bítí chtěli a divně sobě počínali, až s pláčem z domu utéci musila. I nechala mě samou s děvčetem Mandaleny Černo-hlávkové v domě. Přijdouce valem do světnice, sami světlo své rozsvícené měli. Ten jeden hrubej, vysokej, mladej pacholek, bradku má ryšavou, nejprve mě se chytil, na zem porazil a potý na mě ke skutku se chystajíc vsedl, přirození své tu, kdež náleží (což pro stud oznámiti nesluší), vstrčil. Dva mě za ruce a dva za nohy roztaženou drželi a na tu nepravost svítili. Vykonavši to ten přední, za ním druhej, třetí, čtvrtěj, pořád až do sedmého, skutky své vykonávali. Co jsem jich pro milosrdenství Boží, aby toho nechali, že mě umoří, nic na to dbáti jsou naprosto nechtěli. Ten pak osmej, leževši u kamen, když ho pobízeli, jsouc něco pobožnější, toho skutku hanebného se mnou spáchati nechtěl, ale jim pro to domlouval a z toho trestal. Na tom skutku, který se mnou těch 7 osob vykonalo, dosti nebylo, tehdy ten nejprvnější smilník podruhé mě na lavici vhodil, a ještě jednou ten násilný skutek se mnou učinil. Po něm pak druhej opět mne popadl, na zem hodil, já tak leže na zemi a ruce spínajíc, pro Boha jsem prosila, aby mě tak nechal a on kopajíc mě nohami jako psa, zase mě pustil. Já pak zbědovaná vstala jsem zase, pomáhajíc sobě trnožem u stolu, to dítě jsem na lavici kolébala.“*^[55]

Vojáci si pak vzali v domě peřiny, ustlali si na nich a spali až do rána. Když vstali, jistě již vystřízlivělý hlavní původce hromadného znásilnění, onen ryšavý pacholek, přišel zřejmě opakovaně za mladou ženou a naléhal na ni, aby nikam

---

[55] SOkA Kladno, AM Slaný, knihy, č. 96 – Kniha svědomí 1629–1656, fol. 31–32. Slánští soudci odkazovali k paragrafu M 33, který se týkal znásilnění na odlehlém místě, kde nemohl být křik (tj. obrana) oběti slyšet. Za upozornění na pramen děkuji dr. Josefu Kadeřábkovi. Stejný pramen ovšem již využila i Romana KMOCHOVÁ, „I přišli k nám tito soldáti.“ *Vojenské excesy ve Slaném za třicetileté války*, Historie – otázky – problémy 3, 1/2011, s. 131–136, zde s. 133–134. Autorka navíc doložila i další případ hromadného znásilnění ve Slaném, a to místní podruhyne sasko-švédskými vojáky v roce 1634. Tamtéž, s. 133.

nechodila a nežalovala na ně. Odmítl ji proto také pustit z domu. Jenže co nemohla oznámit znásilněná, udala ve městě přítomným vojenským komisařům majitelka domu. Ti se s ní obratem vydali na místo činu a s vědomím strážmistra i kapitána z Löserova pluku všech sedm provinilců zatkli a odvedli do vězení. Za tři dny proběhl výslech, při němž oběť svá slova stvrdila klečením na kříži a přísahou na svou duši. Co vypověděli a jak se hájili vojáci, není známo. Ani to, jak byl jejich bezbožný skutek, při němž se tak „*pesky a nelidsky*“ chovali, potrestán. O tom, že jim *teoreticky* hrozil trest nejvyšší, není pochyb, jelikož i sami soudci poukazovali na příslušný paragraf Koldínova zákoníku, který neměl s podobnými násilníky nejmenší slitování.^[56] Přesto předpokládám, že k hromadné popravě provinilců tehdy nedošlo.

Můžeme se tázat, za jakým účelem se vojáci ze Smečna a Kladna do Slaného v nočních hodinách vypravili a jakou roli případně sehrál v jejich výtržnosti alkohol.^[57] Byla náhoda, že zaútočili právě na (odlehlý?) dům, v němž v tu dobu byly jen dvě bezbranné ženy? V kauze sice padne i motiv peněz, kterých se po majitelce dožadovali, ale vulgární slova na adresu její fyzické přitažlivosti jako by od začátku ukazovala na hlavní důvod, proč vojáci přišli. Ve chvíli, kdy spatřili mladou ženu, následoval neurvalý počín, kterého se až na jedinou výjimku zúčastnili všichni společně, iniciátor znásilnění dokonce opakovaně. Domnívám se, že v tomto případě mohlo jít o cílený sexuální přepad spáchaný muži, kteří byli delší dobu bez partnerek a kteří se na tomto činu nedlouho předtím (a stěží ve střízlivém stavu) domluvili. Ani tento případ jistě nebyl zcela výjimečný. Kategorii hromadného znásilňování v nepřátelské zemi se ovšem vymyká, koneckonců, skončil také u soudu a vojáci ve vězení. Ve světle výše uvedeného přitom nelze vyloučit, že slánský případ známe jen díky tomu, že manžel oběti byl již nějakou dobu po smrti a vdova vzala svůj osud do vlastních rukou. Její výhodou bylo, že měla k dispozici důvěryhodnou svědkyni, která zločin oznámila jako první. Pokud by ji neměla, našla by vůbec Markéta odvahu a sílu bezprostředně po traumatizujícím zážitku dostavit se ke kompetentním úřadům a zažalovat násilníky? Nebo by se jen zařadila do bezejmenného zástupu za třicetileté války zneuctěných žen?

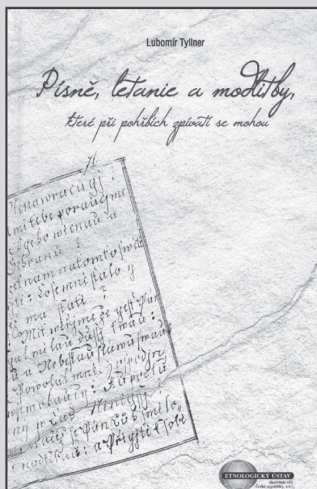
Facit

V ústním podání (a to nejen v Německu, ale kupříkladu i na Moravě) se dodnes občas objevuje označování příslušníků českého etnika posměšným označením „Švédí“. Jedná se o jasný poukaz na to, že měli být potomky žen znásilněných za třicetileté války vojáky bojujícími pod švédskými prapory – spíše přitom Němci než etnickými Seveřany, kterých ve švédské armádě první poloviny 17. století nikdy

[56] Tamtéž.

[57] Na alkohol se pravidelně vymlouvali i vojáci v německých zemích po třicetileté válce. M. LORENZ, *Das Rad der Gewalt*, s. 214.

nebojovalo mnoho. Samy německé země, rozdrobené a navzájem zneprátelené, na tom ovšem nebyly nijak lépe, tamní města a vesnice byla znásilněním vystavena stejnou měrou. Jenže jakou? Jakákoli kvantifikace je nemožná. Počet znásilnění během třicetiletého konfliktu nelze ani přibližně odhadnout ani pro celé válečné teritorium, ani pro jednotlivé země či konkrétní lokality, města a vesnice. Válečná znásilnění můžeme nahlížet jako specifický druh znásilnění, pro které v mírových dobách reálně platily jiné zákony a které se bohužel (a navíc zvláště intenzivně) přeneslo i do válek moderních. Přitom však znásilnění zdaleka nemuselo být důsledkem sexuálního strádání vojáků, jelikož žen při vojsku, v trénu, rozhodně nebylo málo, ať již šlo o manželky či družky vojáků nebo o markyťanky a prostitutky. Důležitou, ne-li zásadní roli sehrávala touha ponížit nepřítele – i proto muži obětí nejednou museli těmto násilnostem přihlížet. Již za třicetileté války co do kategorizace rozlišíme znásilnění individuální a hromadná a poznáme zneužití obou pohlaví i různých věkových skupin. Otázkou zůstane, kolik znásilněných žen (i mužů) bylo po činu pachateli zavražděno, ačkoli k vraždě neexistoval základní motiv z dob mírových, totiž snaha o utajení činu. Kvůli mlčení pramenů korespondujícímu s dobovým nazíráním cti a postavením mužů coby ochránců ženiny cti ale nedostaneme příležitost podrobně prozkoumat ani čísla, ani prožitek obětí a s ním souvisejících důsledků, mj. v podobě psychosomatických onemocnění, zvláště pokud byla oběť vystavena znásilnění opakovaně a v brutální podobě jako slánská Markéta Nádeníková. I maskulinní společnost prožitek svých žen vytěšňovala z individuální a kolektivní paměti a z pochopitelných důvodů nestála o jeho písemné zachycování, natož s případnými podrobnostmi. Cestou postupného rozkrývání a prosvětlování problematiky, která je během na dlouhou trať, by se mohl stát detailní průzkum pramenů z jednotlivých měst a panství. Přesto jsem i k němu – s ohledem na zjištění z již prozkoumaných lokalit – značně skeptický a zásadní průlom bych spíše očekával od eventuálního náhodného objevu. Takového, jakým byl kupříkladu na poli poznání všedního dne vojáka nález deníku německého žoldnéře Petera Hagendorfa.

Lubomír Tyllner

Písni, letanie a modlitby, které při pohřbech zpívati se mohou

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.,
Praha 2017, 162 s., jmenový rejstřík, anglické
resumé, příloha CD

Ještě v 70. letech 20. století na jihočeských Blatech se udržel tradiční pohřební obřad, jehož rozměrnou část tvoří zpěvy nad otevřenou rakví zemřelého. Tento obřad se koná v domě nebožtíkově a scházejí se k němu všichni pozůstalí a dále nejbližší přátelé z příslušné obce. Vedle modliteb jsou zde zpívány pohřební lidové duchovní zpěvy, které svým vznikem sahají až do 16. století, zejména do kancionálů různých konfesí doby baroka.

Thus in the 1970s in the South-Bohemian region of Blata we could still find a traditional burial ceremony a large part of which consists of songs performed above the open coffin of the deceased. This ceremony takes place in the house of the deceased where all the family and closest friends from the village meet. Besides prayers, funeral spiritual songs are sung which date back to 16th century and appeared mainly in hymn books and various confessions. Besides prayers, funeral spiritual songs are sung which date back to 16th century and appeared mainly in hymn books and various confessions of the Baroque period.

Cena 190 Kč

ISBN 978-80-88081-16-6

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

KMOTROVSTVÍ A BIOLOGICKÉ PŘÍBUZENSTVÍ NA ČESKÉM VENKOVĚ 19. STOLETÍ^[1]

Markéta Skořepová

Godparenthood and Biological Kinship
in the Bohemian Rural Society in the 19th Century

Abstract: The problem of godparental relations in the Bohemian rural space during the 19th century is exemplified by the Nový Rychnov parish. The analysis is based on a sample of 7229 children, born in the studied area between 1800 and 1899, at the time of modernisation. Godfather and godmother usually represented close relatives, mostly a married couple; this habit enabled to invite the same godparents for all children in the family, regardless of their sex. The focus on particular families validates, that siblings usually had the same godparents. Some particular cases show the same godparents used to be chosen even in the case of half-siblings. About one-third of all children were biologically related with at least one of their godparents and the familiarisation trend in godparenthood grew stronger in the course of the 19th century. The family relationship with godmothers was not so usual, whereas biologically related godfathers appeared very often. Among them, we can identify a predominance of matrilineal relatives.

Historická demografie, 2021, 45:2, 139–160

Key words: baptism, godparenthood, secularization, rural family, 19th century

Contact: PhDr. Markéta Skořepová, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice;
e-mail: mae@centrum.cz

Úvod

Česká historiografie, přestože věnuje intenzivní pozornost rodinným strukturám i společenské stratifikaci venkovského prostředí, zatím jen váhavě reaguje na badatelské podněty směřující ke zkoumání kmotrovských vazeb.^[2] Po více než deseti letech práce mezinárodní badatelské skupiny Patrinus přitom nelze pochybovat o významu a přínosu studia kmotrovství ve starších evropských populacích: pouto vznikající mezi křtěným dítětem, jeho rodiči a pozvanými kmotry je jednou z mála sociálních vazeb, které lze zkoumat plošně pro široké vrstvy obyvatelstva

[1] Příspěvek je výstupem grantového projektu Grantové agentury České republiky 20–14957S: Křestní a biřmovací praxe ve venkovské společnosti 19. století jako projev kulturní a sociální identity obyvatelstva.

[2] Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství jako badatelský problém. K sociálním dějinám raného novověku a 19. století*, Český časopis historický 114, 2016, s. 58–82.

včetně těch, které po sobě nechovaly svědectví v podobě ego dokumentů.^[3] Pro české prostředí vzniklo pouze několik studií, zaměřených na 17. století, které spíše než kmotrovství sledovaly proměny křestní praxe a na jejím základě pak postup rekatolizace Čech po třicetileté válce.^[4]

Před několika lety byl zahájen intenzivní mikrohistorický výzkum založený na studiu matrik farnosti Nový Rychnov na Pelhřimovsku. Dílčí výsledky byly prezentovány v několika studiích, které podrobněji uvádějí informace o zkoumaném vzorku obyvatelstva i metodice výzkumu, a na tomto místě je možné se omezit jen na nejnutnější shrnutí.^[5] Časově je výzkum ohraničen lety 1800–1899, pokývá tedy takřka celé 19. století, dobu, během které český venkov prošel zásadní společenskou, hospodářskou a samozřejmě také náboženskou proměnou. Zkoumaná oblast leží v hornaté krajině Českomoravské vrchoviny s poměrně drsným klimatem a neúrodnou půdou, které ji předurčily k nepřilíh výnosné zemědělské produkci doplňované domácí textilní výrobou, průmysl se zde objevil až ve 20. století. Region byl poměrně chudý, s dosti nízkou úrovní sociální stratifikace.^[6]

Výzkum se soustředí na městečko Nový Rychnov, které bylo jádrem farnosti i sídlem správy stejnojmenného arcibiskupského panství / velkostatku a také přirozeným hospodářským centrem oblasti, kde se koncentrovala řemeslná

---

[3] Guido ALFANI – Philippe CASTAGNETTI – Vincent GOURDON (edd.), *Baptiser. Pratique sacramentelle, pratique sociale (XVIIe–XXe siècles)*, Saint Étienne 2009; Guido ALFANI – Vincent GOURDON (edd.), *Spiritual Kinship in Europe, 1500–1900*, Basingstoke 2012; Guido ALFANI – Vincent GOURDON – Isabelle ROBIN (edd.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée XVIe–XXIe siècles*, Bruxelles 2015.

[4] Josef GRULICH, „Slavnostní okamžiky“ – svatební a křestní obřad v období raného novověku. (*Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století*), *Historická demografie* 24, 2000, s. 49–82; Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*, *Historická demografie* 27, 2003, s. 63–120; Josef KADERÁBEK, *Protireformace Slaného v letech 1610–1635 a její dopad na sociální vazby radních*, *Historická demografie* 33, 2009, s. 9–44; Ladislav NEKVAPIL, *Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského (sonda)*, *Historická demografie* 35, 2011, s. 33–44.

[5] Markéta SKOŘEPOVÁ, *Čas křtu a výběr jména novorozence ve venkovské společnosti 19. století*, *Český lid* 105, 2018, č. 2, s. 199–218; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Křty a kmotrovství ve farnosti Nový Rychnov v 19. století*, *Historická demografie* 42, 2018, s. 43–63; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Naming Practice in the Traditional Rural Society in Bohemia in the 19th Century*, in: Alessandra Samoggia – Francesco Scalone (edd.), *La Famiglia tra mutamenti demografici e sociali*, Udine 2019, s. 151–161.

[6] Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen XIV. Taborer Kreis*, Praha 1790, s. 81–84; Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842, s. 155–160; Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diocese Budweis*, České Budějovice 1862, s. 698–700; Jan Pavel HILLE, *Farní osada Novo-rychnovská v Táborsku. Náčrtek historicko-místopisný*, Praha 1895; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov, 1785–1855*, České Budějovice 2016.

a protoindustriální výroba. Dále byly pro výzkum vytipovány poměrně lidnaté, zemědělsky orientované vesnice Milíčov a Hojkov a dvě menší osady Chaloupky a Dolní Hutě, jejichž obyvatelstvo tvořili držitelé malých usedlostí.^[7] Všechny čtyři vsi leží v okruhu pěti kilometrů, respektive hodiny pěší chůze od městečka. V průběhu 19. století v oblasti docházelo k neustálému a poměrně výraznému růstu počtu obyvatelstva, stagnace a pokles se dostavily ke konci zkoumaného období. Oblast byla národnostně česká a zdejší obyvatelé se až na jednotlivce hlásili ke katolickému vyznání, nevyužívali ani civilní matriky vedené po roce 1868 u pelhřimovského okresního úřadu.

Cílem předložené studie je ukázat podobu kmotrovství v souvislosti s rodinnými vazbami křtěných dětí. Kmotrovství bylo prvním sociálním poutem mimo biologickou rodinu, kterou dítě po příchodu na svět získávalo, ačkoli výběr kmotrů samozřejmě odrážel zájmy a preference rodičů, nikoli novorozence. Kmotři se stávali duchovními příbuznými, vstupovali do kvazi-příbuzenského vztahu s rodinou dítěte, nebo svou účastí posilovali již existující biologické a sociální vazby.^[8] Řada autorů upozorňuje na stoupající sekularizaci, která v průběhu 19. století způsobovala, že lidé kladli na důsledky církevních obřadů stále menší důraz, zároveň ale hovoří o familiarizaci osobního života i kmotrovství ve stejném období.^[9]

Předložená studie věnuje pozornost jednotlivým křtům, tedy vztahu kmotrů k sobě navzájem a jejich případnému příbuzenství s křtěným dítětem v mateřské či otcovské linii. Na úrovni rodin bylo sledováno opakování kmotrovství při křtinách dětí narozených v jednom manželství a částečně také v dohledatelných případech polorodých sourozenců. Zvláštní pozornost byla věnována nemanželským dětem, jejichž pozice v sociálních strukturách venkova byla vždy problematická. Klíčovými otázkami jsou tedy způsob volby kmotrů v rámci celé rodiny, zastoupení příbuzných dítěte mezi kmotry a podíl matrilinéárních a patrilinéárních příbuzných mezi nimi.

Analýza výběru kmotrů v dlouhém časovém horizontu celého století by měla ukázat určitý posun ve smyslu většího příklonu k biologickým příbuzným. Zároveň lze předpokládat postupné upouštění od oslovování bohatých či vlivných kmotrů, kteří se v moderní, sekularizované společnosti již nemuseli cítit zavázáni k podpoře

---

[7] V roce 1840 měl Nový Rychnov 1047 obyvatel, Dolní Hutě 80, Hojkov 259, Chaloupky 79, Milíčov 279; v roce 1880 žilo v Novém Rychnově 1139, v Dolních Hutích 61, v Hojkově 411, v Chaloupkách 90, v Milíčově 411 obyvatel; první sčítání lidu v Československu z roku 1921 evidovalo v Novém Rychnově 953, v Dolních Hutích 51, v Hojkově 492, v Chaloupkách 83, v Milíčově 385 obyvatel; *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005* I, Praha 2006.

[8] Christine FERTIG, *Rural Society and Social Networks in Nineteenth-century Westphalia: The Role of Godparenting in Social Mobility*, *Journal of Interdisciplinary History* 39, 2009, s. 497–522; Ariana VIOLIČ-KOPRIVEC – Nenad VEKARIĆ, *Baptism and Marriage Witnesses of the Catholics of Dubrovnik (1870–1871)*, *Dubrovnik Annals* 21, 2017, s. 97–137.

[9] Quido ALFANI – Vincent GOURDON, *Fêtes du baptême et publicité des réseaux sociaux en Europe Occidentale. Grandes tendances de la fin du Moyen Âge au XXe siècle*, *Annales de démographie historique* 117, 2009, s. 153–189.

svých kmotřenců. Důležitou otázkou představuje váha příbuzenských vazeb v otcovské a mateřské linii z hlediska kmotrovství. Problémem prezentovaného výzkumu je omezená možnost komparace dosažených výsledků, které lze porovnávat pouze se zahraničními výstupy, neboť v České republice tyto aspekty kmotrovství dosud nebyly zkoumány.

Metodika výzkumu

Východím pramenem předložené analýzy byly katolické křestní matriky farnosti Nový Rychnov zpracované formou jmenné databáze, do níž byly poznamenány údaje o všech dětech narozených ve sledovaných sídlech v letech 1800–1899.^[10] Tyto informace byly dále tříděny, doplňovány z dalších zdrojů, kontrolovány a filtrovány.^[11] Data byla sebrána plošně, jedinými kritérii bylo datum narození dítěte a místo bydliště rodičů. Při promýšlení metodiky práce bylo upuštěno od klasické rekonstrukce rodin, která by sice přinesla velmi podrobné informace o zachycených jedincích, ale také velké ztráty v případě rodin, které se například odstěhovaly. Výzkum by se tak nutně soustředil pouze na usedlé, tj. bohatší vrstvy venkovského obyvatelstva, a i v jejich případě by metoda rekonstrukce rodin v důsledku sílící mobility vesničanů v druhé polovině 19. století patrně začala selhávat. Zvolená perspektiva naproti tomu přináší kompletní data z relativně malého regionu v nepřerušené linii sta let a umožňuje i dosti podrobnou identifikaci jednotlivých aktérů, včetně sledování sourozeneckých skupin.

---

[10] Státní oblastní archiv Třeboň, Sběrka matrik Jihočeského kraje, Farní úřad Nový Rychnov, kniha č. 1 [matrika NOZ Nový Rychnov 1785–1815]; kniha č. 3 [NOZ Dolní Hutě 1785–1815]; kniha č. 4 [NOZ Hojkov 1785–1815]; kniha č. 5 [NOZ Chaloupky 1785–1815]; kniha č. 8 [NOZ Milíčov 1785–1815]; kniha č. 13 [N farnost Nový Rychnov 1815–1848]; kniha č. 14 [N farnost Nový Rychnov 1848–1863]; kniha č. 15 [N farnost Nový Rychnov 1864–1877]; kniha č. 16 [N farnost Nový Rychnov 1878–1888]; kniha č. 17 [N farnost Nový Rychnov 1888–1899]; kniha č. 17 A [N farnost Nový Rychnov 1899–1912]; kniha č. 18 [OZ farnost Nový Rychnov, 1816–1859/1872]; kniha č. 21 [Z farnost Nový Rychnov, 1872–1905]. Všechny matriky jsou dostupné online: https://digi.ceskearchivy.cz/matriky-rimskokatolicka_cirkev-n-novy_rychnov (17. 6. 2021). Veškeré uvedené údaje a výpočty vycházejí z těchto zdrojů, respektive z mé vlastní databáze, která byla na základě matrik zpracována.

[11] Již na počátku 19. století křestní matriky povinně obsahovaly jména, povolání a bydliště rodičů narozeného dítěte, datum křtu přibližně od dvacátých let pravidelně doplňuje datum narození. Kmotří se objevují už v nejstarších, raně novověkých matrikách, v případě novorychnovských matrik jsou po celé 19. století uváděna jejich jména a bydliště, s výjimkou posledních zkoumaných desetiletí se pravidelně uvádí i povolání a také případný vzájemný rodinný vztah kmotrů. V rámci výzkumu byly sledovány pouze katolické matriky, kam byly do roku 1848 zapisovány i děti z několika helvétských či luteránských rodin. V jejich případě křest provedl pastor dané konfese, ovšem do matriky je zapisoval katolický farář, který měl na křest formálně dohlédnout.

Výsledkem je soubor dat o 7229 narozených pokrývajících rovnoměrně celé sledované období let 1800–1899. V průběhu posledních desetiletí 19. století došlo k určitému rozvolnění náboženské praxe v souvislosti s křtinami, které se začaly pořádat s delším časovým odstupem od narození dítěte (byť ve srovnání s vývojem v evropských městech minimálním).^[12] Odklon od rigidního dodržování církevních norem je patrný také ve výběru křestních jmen, do kterého začínají zvolna pronikat moderní, světská jména nezařazená do dříve závazného římského martyrologia.^[13] Určitou náboženskou vlažnost (některých) novorychnovských rodin by mohlo naznačovat hojné kmotrovství porodních bab a kostelníků, jejichž účast na křtinách vyplývala z jejich povolání.^[14] Křestní praxi na Novorychnovsku nemohla příliš ovlivnit klesající mortalita nejmenších dětí, neboť ještě v devadesátých letech 19. století zde pětina narozených umírala před dovršením prvního roku života, riziko úmrtí nepokřtěného novorozence tedy zůstávalo příliš velké.^[15]

Ve sledovaných sídlech se mezi lety 1800–1899 narodilo 3410 dívek, 3814 chlapců a 5 dětí neurčeného pohlaví. Celkem 6989 z těchto 7229 dětí byl dopřán řádný křest s kmotry; více než 3 % novorozenců musela nouzově pokřtít porodní bába. Řádné křty probíhaly v souladu s tridentskou reformou za přítomnosti dvou kmotrů, muže a ženy, přičemž u dívek byla v matrice na prvním místě uváděna kmotra, u chlapců kmotr. Výjimečně se ke křtitelnicí dostavila jediná osoba, v pouhých osmi případech naopak přišli kmotři tři, několikrát kmotři svůj závazek přijali v zastoupení.^[16]

---

[12] Více než 84 % sledovaných dětí bylo pokřtěno ještě v den narození nebo hned nazítří. Podíl takto brzkých křtů kontinuálně klesal, normou se na konci sledovaného období stávaly křty provedené dva až tři dny poté, co dítě přišlo na svět. Teprve v devadesátých letech 19. století podíl dětí, které byly pokřtěny jako čtyřdenní či starší, překročil jednu desetinu celkového počtu. Maximální zjištěná prodleva mezi narozením a křtem činila v jediném ojedinělém případě 12 dnů. Srov. podstatně dřívější a výraznější rozšiřování prodlevy mezi narozením a křtem v evropských metropolitách Vincent GOURDON, *Les pratiques du baptême à Paris et à Rome au XIXe siècle*, *Popolazione e Storia* 2, 2006, s. 19–60.

[13] Pronikání do té doby nezvyklých jmen do venkovského prostředí mohlo být silně ovlivněno přístupem křtícího kněze, jak ukázal Ján GOLIAN, *Život ľudu detvianského. Historicko-demografická a kultúrna sonda do každodenního života na Podpolaní v dlhom 19. storočí*, Rožumberok 2019, s. 254–256. V novorychnovské farnosti se ale zřetelný vliv jednotlivých kněží na křestní praxi nepodařilo doložit.

[14] M. SKOŘEPOVÁ, *Čas křtu*; M. SKOŘEPOVÁ, *Křty a kmotrovství*.

[15] Data z první poloviny 19. století jsou zřejmě neúplná, matriky zemřelých evidentně nezachycují všechna úmrtí dětí zařazených do databáze. Nejvyšších hodnot kojenecká úmrtnost v regionu dosáhla v desetiletí 1870–1879, kdy zemřelo do roka po narození 202 dětí z 807 zaznamenaných (250,2 ‰), v letech 1880–1889 to bylo 159 dětí z 787 (202,0 ‰), v letech 1890–1899 do roka zemřelo 147 dětí z 732 narozených (200,8 ‰).

[16] Jediný kmotr nebo kmotra byli zaznamenáni u 40 dětí, z nichž nadpoloviční většina se narodila v posledním sledovaném desetiletí; starší případy obvykle souvisely s neduživostí novorozenců, kteří krátce po urychleném obřadu umírali. Trojice kmotrů ve složení muž a dvě ženy

TABULKA Č. 1. SKLADBA RODIN PODLE POČTU NAROZENÝCH DĚTÍ,
NOVORYCHNOVSKO 1800–1899

TABLE 1. FAMILIES BY THE NUMBER OF BORN CHILDREN, NOVÝ RYCHNOV
REGION 1800–1899

Počet dětí v rodině	Všechny rodiny		Rodiny s nejmladším dítětem narozeným v letech 1820–1879	
	počet	%	počet	%
1	896	39,9	535	39,7
2	357	15,9	203	15,1
3	224	10,0	128	9,5
4	180	8,0	110	8,1
5	143	6,4	85	6,3
6	114	5,1	66	4,9
7	104	4,6	70	5,2
8	73	3,3	48	3,6
9	74	3,3	55	4,1
10–14	79	3,5	48	3,5
Celkem	2244	100	1348	100

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených, srov. pozn. 10.

Source: Author's own database based on the parish registers of births, cf. note 10.

Jedním z důležitých úkolů při sestavování výchozí databáze bylo seřadit zaznamenané děti do sourozeneckých skupin. Porovnáváním jmen rodičů se podařilo zkoumaný soubor rozdělit na 2244 rodin, tedy skupin dětí, které měly stejné oba rodiče, respektive matku v případě nemanželských dětí. Nevlastní sourozenci, kteří pocházeli z různých manželství či neoficiálních svazků svých rodičů, byli vnímáni jako samostatné skupiny.^[17] U více než třetiny rodin (896, tedy 39,9 %) se podařilo dohledat jen jediného potomka, čtvrtina sourozeneckých skupin zahrnovala pouze dvě nebo tři děti, jiné rodiny naopak byly velmi početné. Chronologické vymezení excerptce dat lety 1800 a 1899 samozřejmě vede k nepřesnostem, neboť v řadě rodin se děti ve skutečnosti rodily také mimo stanovené mezníky výzkumu. Aby bylo možné posoudit míru tohoto zkreslení, bylo rozložení sourozeneckých skupin podle počtu dětí v celém sledovaném období porovnáno s velikostí rodin, kde nejmladší zachycený potomek přišel na svět v letech 1820–1879. Ukazuje se, že

se objevila v zápisu o křtu osmi dětí, z toho ovšem šest pocházelo z dvojčat a o kmotry se dělilo se sourozencem. V 58 případech se u křtu nechal zastoupit buď jeden nebo oba kmotři.

[17] Děti, jež se narodily jako nemanželské a byly teprve později legitimizovány, jsem rozlišovala jako samostatné sourozenecké skupiny, tj. nebyly přiřazovány ke svým případným sourozencům, kteří přišli na svět během manželství rodičů.

i v těchto 1348 případech, kdy lze vyloučit, že by nejstarší a nejmladší sourozenci unikli z evidence, protože se narodili mimo zkoumané období, bylo procentuální zastoupení různých velkých rodin velmi podobné. Je tedy možné pracovat s celým souborem a data o volbě kmotrů v rámci jednotlivých rodin považovat s jistotou dávkou opatrnosti za spolehlivá pro celé sledované období.

Vzájemné vztahy mezi kmotry

Zvykem, který se v českém prostředí zřejmě uplatňoval velmi hojně, bylo kmotrovství manželského páru, jež mimo jiné umožňovalo udržování stejných kmotrů pro všechny sourozence bez ohledu na pohlaví. Na Novorychnovsku tento model, kdy kmotr a kmotra tvořili manželský pár, jednoznačně převažoval po celé 19. století. 6945 matričních zápisů uvádějících oba kmotry ukázalo, že při čtyřech z pěti křtin se kmotrovské role zhostili životní partneři (třikrát se jednalo teprve o snoubence). Dalších více než 5 % kmotrovských párů tvořily jinak příbuzné osoby, obvykle sourozenci nebo rodič s odrostlým dítětem.

TABULKA Č. 2. VZÁJEMNÝ VZTAH KMOTRY A KMOTRA
TABLE 2. MUTUAL RELATIONSHIP BETWEEN GODPARENTS

Období	Vzájemný vztah kmotrů								Celkem =100 %
	nepříbuzní		manželé		jinak příbuzní		neurčeno		
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	
1800–1824	235	15,2	1220	79,2	84	5,5	2	0,1	1541
1825–1849	99	6,0	1411	84,8	150	9,0	3	0,2	1663
1850–1874	299	15,4	1567	80,4	77	4,0	4	0,2	1947
1875–1899	461	25,1	1284	69,8	58	3,2	35	1,9	1838
Celkem	1094	15,7	5482	78,4	369	5,3	44	0,6	6989

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených, srov. pozn. 10.

Source: Author's own database based on the parish registers of births, cf. note 10.

Podíl nepříbuzných kmotrovských párů výrazněji vzrostl v poslední čtvrtině 19. století, kdy také stoupl počet křtů s jediným kmotrem (26 z 40 těchto křtů proběhlo v letech 1890–1899). Případů, kdy rodiče ke křtu reálně pozvali pouze jediného kmotra, však bylo zřejmě více, čemuž by mohla odpovídat stále častější aktivní účast kostelníků a porodních bab na křtinách.^[18] Porodní báby zodpovídaly

[18] Zatímco v první čtvrtině 19. století se porodní bába nebo kostelník ve sledované oblasti ujali role kmotrů v 5,6 % případů, v letech 1825–1849 to bylo již 9,6 %, v letech 1850–1874 jejich aktivní účast stoupla 15,3 % křtů a v období 1875–1899 mělo bábu nebo kostelníka za kmotry 22,3 % všech novorozenců.

za předání údajů o každém narozeném dítěti pro matriční zápis,^[19] kostelníci zase ručili za přípravu chrámu k provedení obřadu. Model, kdy byly ke křtinám pozvány osoby, které se jich tak jako tak zúčastnit musely, byl koncem století kritizován na stránkách katolických periodik jako projev náboženské netečnosti rodičů. Zdá se přitom, že takováto volba kmotrů byla charakteristická pro nižší společenské vrstvy, například pro dělnické prostředí, relevantní výzkum však zatím chybí.^[20]

V posledních desetiletích 19. století se na Novorychnovsku porodní bába nebo kostelník jako kmotři účastnili více než pětiny všech křtů a je možné, že v posledních sledovaných desetiletích se z účasti báby a kostelníka stával minimálně v některých skupinách obyvatelstva do jisté míry zvyk.^[21] Automatický výběr „kmotrů z povolání“ spolu s postupným odkládáním křtů a pronikáním světských jmen by mohl nasvědčovat tomu, že náboženská horlivost venkovanů se v okamžiku narození dítěte projevovala stále méně. Zejména francouzské výzkumy posledního desetiletí ale ukázaly, že křtiny v průběhu 19. století postupně dostávaly nový, nikoli nevýznamný rozměr rodinné slavnosti uvítání nového přírůstku. Tomu by měla nasvědčovat familiarizace kmotrovství, které se stávalo prostředkem upevnění rodinných pout, zatímco ve středověku a raném novověku mělo sloužit především k rozšíření a potvrzení okruhu sociálních vazeb mimo rodinu, případně vytvoření vlivné známosti s výše postavenou osobou.^[22]

Lidová tradice v souladu s katolickou věroukou prezentovala kmotrovství jako službu a považovalo se za hřích žádost o ně odmítnout. Přijetí kmotrovství znamenalo velkou zodpovědnost a zásluhu před Bohem, zároveň se od kmotra očekávala jistá podpora kmotřence, minimálně ve formě „dárku do peřinky“. Etnografické výzkumy pro konec 19. a počátek 20. století doložily nechuť prosbou o kmotrovství obtěžovat, rodiče se někdy zřejmě obávali, aby jejich žádost nevyzněla jako touha po hodnotném kmotrovském daru. Dotazníkové šetření provedené na počátku

---

[19] Účast porodních bab na křestních obřadech byla v evropském prostoru doložena v různých kontextech, někdy automaticky doprovázely vybrané kmotry-muže, často bývaly zvány ke křtům nemanželských dětí, jindy naopak plnily úlohu čestných kmoter. Alessio BASILICO, *La parenté spirituelle á Teramo (Italie) durant l'époque moderne*, in: Guido Alfani – Vincent Goudon – Isabelle Robin (eds.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée XVIe–XXIe siècles*, Bruxelles 2015, s. 21–38; Vincent GOURDON – Isabelle ROBIN, *Le baptême des illégitimes, XVIe–XXIe siècle*, in: Carole Avignon (ed.), *Bâtards et bâtardises dans L'Europe médiévale et moderne*, Rennes 2016, s. 225–241; Danijela DOBLANIVIĆ – Marija MOGOROVIĆ CRLJENKO, *Godparents and Marriage Witnesses in Istria from the Fifteenth to the Seventeenth Century*, Dubrovnik Annales 21, 2017, s. 9–29.

[20] Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017.

[21] Podobná situace byla doložena na nedalekém Pacovsku, kde v letech 1871–1883 bába s kostelníkem asistovali asi u pětiny křtů. Kristýna KUBÍČKOVÁ, *Babická praxe v pacovské farnosti ve druhé polovině 19. století*. Diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2015, s. 57–62.

[22] G. ALFANI – V. GOURDON, *Fêtes du baptême*.

20. století v regionu sousedícím s Novorychnovskem ukázalo,^[23] že aktuální podoba křestní slavnosti byla poměrně skromná. Většina respondentů zvyklostem při křtinách nevěnovala pozornost, ocitování zaslouží pouze dvě zmínky, které se vzájemně doplňují. „Při narození dítěte chudších rodičů odbývá se věc zkrátka. Otec, kmotři a porodní bába jdou do kostela, dají dítě pokřtí a zase beze všech velkých úct vrátí se ku svému zaměstnání. I bohatší rodiče nedělají zde zbytečných ovací, leda že poskytnou pohoštění nějakého kmotrům a bábě.“^[24] „Ke křtu brávají nejčastěji za kmotry členy příbuzenstva. Někdy vyhledává se bohatý kmotr, aby více daroval do vínku. Další starost a láska kmotrovská jeví se nepatrnými dárky při různých příležitostech.“^[25]

Na základě těchto kusých zpráv lze předpokládat, že přednost měly sociálně vyrovnané kmotrovské vazby, i když vertikální kmotrovství vytvořené oslovením výše postaveného kmotra v některých případech stále přežívalo. Na základě matričních zápisů lze rozdíly v sociálním postavení duchovně spřízněných rodin sledovat především v raném novověku, kdy kněží věnovali údajům o kmotrech značnou pozornost. Novější záznamy již tak sdílné nejsou, situaci navíc komplikuje zvýšený pohyb obyvatelstva. Sonda sledující podobu kmotrovství na Novorychnovsku v první polovině 19. století na základě rekonstrukce vybraných rodin ukázala vyrovnaný poměr mezi horizontálním (tedy sociálně vyrovnaným) a vertikálním kmotrovstvím.^[26] Kvantitativní i chronologické rozšíření zkoumaného vzorku takto podrobný vhled neumožňuje, neboť údaje o kmotrech v druhé polovině 19. století jsou stále lakoničtější a jednotlivce již není možné identifikovat tak přesně.

Volba kmotrů a opakované kmotrovství

Etnografické studie vycházející ze starších terénních výzkumů nebo beletrie, zejména takzvaného venkovského románu, již dříve naznačily, že české rodiny volily pro všechny své potomky stejné kmotry, tedy že kmotr a kmotra byli společní celé rodině. Rozdílné pohlaví dětí nebylo na překážku, v případě narození dcery

---

[23] Jedná se soubor dotazníků z let 1914 a 1919 rozeslaných učitelům 43 obcí v povodí řeky Želivky, který byl nedávno edičně zpřístupněn: Pavel HOLUB – Kristýna BLECHOVÁ (eds.), *Život v povodí Želivky na počátku 20. století očima učitelů. Edice odpovědí na národopisné dotazníky z Pelhřimovska z let 1914 a 1919*, Pelhřimov 2017.

[24] Dotazník z obce Hněvkovice, 1914, tamtéž, s. 63.

[25] Dotazník z obce Košetice, 1919, tamtéž, s. 160.

[26] Sledovaný vzorek 1049 křtů z let 1785–1855 ukázal, že 45,8 % rodičů vybíralo pro své děti výše postaveného kmotra, 49,8 % kmotrů bylo na přibližně stejné sociální úrovni jako rodiče jejich kmotřenců a 4,4 % kmotrů mělo dokonce nižší společenské postavení. Tendence k horizontálnímu kmotrovství přitom ztlačně převažovala v případě biologického příbuzenství duchovně spřízněných rodin; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Poručníci, kmotři a zástupci osiřelých dětí ve venkovské společnosti první poloviny 19. století*, *Opera historica* 17, 2016, s. 69–84.

byla na prvním místě v matrice uvedena žena, pokud se narodil chlapec, náleželo první místo muži.^[27] V rovině kvantitativního výzkumu, který by mohl tuto praxi doložit, případně ukázat její proměny, však tato otázka nebyla doposud zkoumána.

Ze souboru 2244 rodin byly vyloučeny ty, v nichž bylo zaznamenáno narození pouze jediného dítěte. Zbývajících 1348 rodin s dvěma a více dětmi bylo rozděleno do čtyř skupin podle toho, kolik různých osob se v nich vystřídalo v roli kmotry a kmotrů. Nejčastěji se vyskytovala varianta, že všechny sourozence postupně odnesli ke křtu titíž lidé. Opačná možnost, kdy rodiče pro každého potomka vybrali jiné kmotry, byla nejméně obvyklá. Nejčastěji se vyskytovala u dvoudětných rodin a nelze odhadnout, jak by se u nich utváření vazeb duchovního příbuzenství vyvíjelo v případě narození dalšího syna nebo dcery. Zbývající případy, kdy výběr kmotrů vytýčil určitý širší okruh osob, byly pro přesnější interpretaci rozděleny do dvou skupin. Jednu tvoří rodiny, kdy pouze jediné dítě dostalo jiné kmotry než jeho ostatní sourozenci, což mohlo být způsobeno například improvizovaným křtem nezuživého novorozence nebo zdravotní či jinou indispozicí obvyklých kmotrů.^[28] V ostatních případech se u křtitelnic vystřídalo několik málo mužů a žen, takže bratři a sestry měli kmotry částečně společné.

Tendence omezovat okruh duchovně spřízněných osob je více než zřejmá. Potvrzuje ji i skutečnost, že nejčastěji se kmotři střídali či vyměnili v rodinách s větším počtem dětí, jejichž příchod na svět byl rozložen do delšího časového období, během kterého mohlo dojít k změně osobních vztahů, ale i k přestěhování či dokonce úmrtí kmotrů. Skutečnost, že takřka dvě třetiny rodin pozvaly ke křtinám všech svých dětí tytéž kmotry, případně v jejich výběru udělali jen jednu výjimku, dokládá, že při volbě duchovních příbuzných rodiče většinou nedělali rozdíly mezi syny a dcerami.

Obtížně řešitelnou, ovšem důležitou otázku představuje předávání kmotrovství v rodinách poznamenaných ovdověním a následným novým sňatkem jednoho z rodičů. V rámci zvolené metody excerpcí matričních záznamů je problematické polorodé sourozence dohledat a identifikovat, respektive nezbyvá než se smířit s neúplnými daty, a tedy i nepřesnou kvantifikací. Přesto jsou dostupná zjištění zajímavá a svědčí o tom, že v řadě rodin pouto dříve uzavřeného duchovního příbuzenství přetrvávalo i po smrti jednoho z rodičů. Zdá se také, že případy rekonstruovaných rodin nasvědčují silnému vlivu matek na výběr křestních kmotrů dětí.

---

[27] František JÍLEK, *Jihočeský člověk a jeho řeč*, České Budějovice 1961; Marie KOVÁŘOVÁ, *Z lidových zvyků Podblanicka. Narození dítěte – v šestinedělí – křest a úvod*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 13, 1972, s. 192–217; Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 296–297.

[28] Do této skupiny byly zahrnuty i dvoudětné rodiny, kde měly děti společného pouze jednoho z kmotrů, zatímco druhý člen kmotrovského páru se lišil.

TABULKA 3. OPAKOVÁNÍ KMOTROVSTVÍ V RODINĚ S OHLEDEM NA POČET SOUROZENCŮ

TABLE 3. REPEATED GODPARENTHOOD IN THE FAMILY WITH REGARD TO THE NUMBER OF SIBLINGS

Kmotři jsou:	Všechny rodiny s 2 a více dětmi	Počet dětí v rodině					
		2		3–4		5 a více	
		počet	%	počet	%	počet	%
stejní pro všechny sourozence	578	203	60,9	196	48,9	179	30,6
stejní pro všechny sourozence s jedinou výjimkou	264	31	9,3	115	28,7	118	20,2
stejní pro část sourozenců	354	0	0	69	17,2	285	48,7
jiní pro každé z dětí	123	99	29,8	21	5,2	3	0,5
Dohromady	1319	333	100	401	100	585	100
Neurčeno	29	x	x	x	x	x	x
Celkem	1348	333	100	401	100	585	100

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených, srov. pozn. 10.

Source: Author's own database based on the parish registers of births, cf. note 10.

V rámci využívané databáze bylo dohledáno 64 dvojic a 6 trojic sourozeneckých skupin, které spojovala postava otce, jenž měl potomky z více manželství. Opačných případů, kdy měli nevlastní sourozenci společnou matku, bylo nalezeno podstatně méně, pouze 43 párů, což je dáno jednak méně častými sňatky vdov a také vyšší pravděpodobností, že se vdova s dětmi přestěhuje za novým mužem, a tedy vypadne z evidence.^[29] Při porovnání křestních kmotrů prvorozených dětí z těchto sourozeneckých skupin se ovšem ukázalo, že v obou typech rodin bylo kmotrovství přeneseno na mladší skupinku dětí shodně v 18 případech. Relativně tedy bylo předání kmotrovství mezi polorodými potomky ovdovělé matky častější, než pokud měly děti shodného otce. Stále stejné osoby žádala o kmotrovství asi čtvrtina mužů, kteří vybírali kmotry postupně s dvěma či třemi manželkami. Ženy, které se provdaly dvakrát, stály o to, aby jejich starší i mladší potomci měli stejné kmotry, ve dvou pětinach dohledaných případů.

Pro ilustraci lze uvést sourozence Bendovy, potomky novorychnovského chalupníka Františka Bendy a jeho dvou manželek, Kateřiny Jarošové a Teresie Kratochvílové. Kmotry dvou dětí z prvního manželství, křtěných v letech 1808 a 1818, se stali manželé Svobodovi, přičemž Anna provdaná Svobodová byla pravděpodobně příbuznou Kateřiny Bendové. Kmotrovské a patrně i přátelské pouto mezi oběma

[29] Zohledněny nebyly případy nemanželských a dodatečně legitimizovaných dětí, které získaly sourozence následným sňatkem matky. V této fázi výzkumu byli bráni v potaz pouze potomci ovdovělých rodičů.

rodinami bylo natolik pevné, že přetrvalo i zánik biologického vztahu, protože titíž kmotři se dostavili i ke křtu dvou dětí, které Františku Bendovi porodila v letech 1825 a 1827 druhá manželka.

S kmotrovstvím manželů Jůzlových z Chaloupek byl zřejmě spokojen čtvrtník Josef Sekava, který je pozval na křtiny všech svých dvanácti dětí, narozených mezi lety 1850 až 1879 ve dvou následných manželstvích. Naopak chalupník Petr Zábaj z Hojkova dětem z druhého manželství kmotry změnil. Manželé Dvořákoví z Horních Hutí, kteří byli v letech 1873–1881 u křtu čtyř Zábajových potomků z prvního manželství, se však dostavili ještě i roku 1885 ke křtinám Anny, kterou Petru Zábajovi porodila druhá manželka, ačkoli následujícím dětem už byli za kmotry manželé Krausovi.

Podobné příklady lze nalézt i v rodinách, které spojovala postava ovdovělé a znovuprovdané matky. Prestižní kmotry, vrchnostenského písaře a dceru direktora panství, získala v roce 1800 pro svou dcerku Mariana Hodanová, toho času provdaná za zámeckého vrátného Josefa Tomana. Kmotr i kmotra se pak dostavili i v letech 1802 a 1805 ke křtinám dvou nejstarších Marianiných dětí z druhého manželství. Jejich další dva mladší sourozence pak už ke křtu doprovodil „obyčejnější“ selský pár z Řeženčic, odkud pocházel jejich otec Josef Salus, který po prvním manželovi své ženy převzal práci panského vrátného. Vlastní příbuzné za kmotry dětí z obou svých manželství prosadila v letech 1837–1854 Anna rozená Čermáková, provdaná nejprve za Josefa Novotného a pak za Václava Valentu, s nimiž hospodařila na selském statku v Novém Rychnově. Výběr kmotrů svých dětí měla v rukou i Teresie Bendová: nejstarší Jan se jí roku 1831 narodil ještě za svobodna, jeho otec ho po svatbě legitimizoval, ovšem krátce po narození dalšího syna zemřel. Ovdovělá Teresie si na selský grunt v Novém Rychnově přivedla druhého manžela, s nímž měla další dva potomky. Všem čtyřem dětem byli za kmotry sedlák Jan Pípal s manželkou Teresíí.

Role biologických příbuzných v kmotrovských vazbách

Trend horizontálního kmotrovství a jeho opakování v rámci rodiny je úzce provázán s familiarizací kmotrovství, kterou lze sledovat na základě shody příjmení rodičů a kmotrů.^[30] Pouhé zkoumání homonymie rodových jmen biologických a rituálních příbuzných dítěte samozřejmě nepřinese tak přesné výsledky, jaké by mohla poskytnout rekonstrukce rodin, jejíž aplikace by si však vyžádala výrazné zmenšení zkoumaného vzorku populace.^[31] K nabytým poznatkům je tedy třeba

---

[30] V matrikách narozených je pravidelně uváděno jméno matky za svobodna, od druhé třetiny 19. století se standardně vyskytují i jména jejich rodičů. Dívčí jméno kmoter je běžně uváděno jen v první polovině sledovaného období.

[31] Velmi nosnou metodu rekonstrukce kmotrovských vazeb ve venkovském prostředí představila ve své disertaci Cristina Munno, nutností je však zaměření badatelské pozornosti na velmi

přístupovat s jistou dávkou opatrnosti, přesto je lze považovat za dostatečně průkazné.^[32] S výjimkou 240 dětí, kterým se nedostalo normálního křtu, je možné sledovat otázku příbuzenství rodičů a kmotrů na základě shody příjmení uvedeného v matrikách u 6989 novorozenců. V případě dvou třetin z nich, přesněji 4516, není biologický vztah patrný, i když samozřejmě nelze vyloučit účast příbuzných, kteří nesli jiné příjmení než rodiče dítěte.

Vzhledem k tomu, že až na několik výjimek se křest odehrál za přítomnosti kmotra a kmotry, které navíc obvykle pojilo manželské či jiné příbuzenské pouto, se všechny následující údaje a úvahy vztahují k počtu křtů. Pokud byli kmotři manželé, je jako nositel příbuzenského pouta vnímán ten, který byl s křtěným novorozencem spojen biologicky.

Soudě podle homonymie příjmení byla přibližně třetina dětí pokrevně spřízněna alespoň s jedním ze svých duchovních příbuzných. Podíl dětí, jejichž kmotry se stali členové širší rodiny, navíc soustavně stoupal. K nejvýraznějšímu nárůstu došlo během druhé čtvrtiny 19. století, kdy se podíl křtů za účasti příbuzných kmotrů takřka zdvojnásobil. V rámci použité metodiky výzkumu nelze plošně určovat, zda tito příbuzní bývali častěji v descendentním, nebo kolaterálním vztahu k rodičům křtěného dítěte, tedy zda se kmotry stávali spíše prarodiče, nebo tety a strýcové novorozenců. Tradiční představa o úloze kmotrů i názor katolické církve, podle které měl být kmotr dítěti jakýmsi průvodcem v době (náboženského) dospívání, by v kombinaci s dobovými úmrtnostními poměry svědčily spíše pro osoby generačně bližší rodičům.^[33]

Rozdělení spřízněných kmotrů na matrilineární a patrilineární ukazuje převahu příbuzných z matčiny strany, přestože právě v případě mateřské větve rodiny je vždy pravděpodobnější, že se příbuzné nepodaří identifikovat kvůli změnám příjmení

---

malou, uzavřenou komunitu. Cristina MUNNO, *Lécheveau des parentèles au village. Dynamiques démographiques, mobilisations réticulaires et parcours individuels dans une communauté de Vénétié au XIXe siècle. Thèse de doctorat, École des hautes études en science sociale / Université ca'Foscari, Paris – Venezia 2010.*

[32] Metoda sledování homonymie příjmení rodičů a kmotrů byla ověřena řadou evropských historiků, většina z nich také dokládá stoupající oblibu příbuzných kmotrů, jíž spojují s celkovou familiarizací křestního rituálu. A. BASILICO, *La parenté spirituelle*; Camille BERTEAU – Vincent GOURDON – Isabelle ROBIN, *Trois siècles de parrainages à Aubervilliers. De la Réforme catholique au temps des banlieues industrielles*, in: Guido Alfani – Vincent Goudon – Isabelle Robin (eds.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée XVIe–XXIe siècles*, Bruxelles 2015, s. 39–68, Ofelia REY-CASTELAO, *Parrains et marraines en Galice aux XVIe–XIXe siècles : Le diocèse de Saint-Jacques-de-Compostelle*, in: Guido Alfani – Vincent Goudon – Isabelle Robin (eds.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée XVIe–XXIe siècles*, Bruxelles 2015, s. 69–98.

[33] Na druhé straně zejména v případě všeobecně oblíbených kmotrů lze doložit i velmi vysoký věk. Sledování kostelníci a porodní báby, kteří se během svého života stali kmotry několika desítek, dokonce i stovek dětí, přijímali nové a nové kmotrovské závazky až do pokročilého stáří.

žen při sňatku. Pouze v první čtvrtině 19. století lehce převažovaly křty, k nimž se dostavili příbuzní otce dítěte, s každým dalším čtvrtstoletím sílila role kmotrů spřízněných s matkou. Zatímco podíl kmotrů z otcovské strany rodiny se v průběhu století zvýšil na dvojnásobek, příbuzní z mateřské linie se na konci století účastnili křtů dokonce třikrát častěji než na jeho počátku.

TABULKA Č. 4. BIOLOGICKÉ PŘÍBUZENSTVÍ KMOTRŮ NAROZENÝCH DĚTÍ NA ZÁKLADĚ HOMONYMIE PŘÍJMENÍ

TABLE 4. BIOLOGICAL KINSHIP RELATIONS BETWEEN GODPARENTS OF BORN CHILDREN (BASED ON HOMONYMIC SURNAMES)

Rok narození	Počet všech křtěných dětí	Kmotři biologicky příbuzní ze strany:			
		matky		otce	
		počet	%	počet	%
1800–1824	1541	143	9,3	166	10,8
1825–1849	1663	315	18,9	266	16,0
1850–1874	1947	464	23,8	358	18,4
1875–1899	1838	524	28,5	348	18,9
Celkem*	6989	1446	20,7	1138	16,3

* Součet neodpovídá 100 %, neboť v 113 případech byli kmotři s křtěným dítětem spřízněni v mateřské i otcovské linii.

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených, srov. pozn. 10.

* The sum of proportions does not give 100 %, because in 113 cases the godparents and godchildren were biologically related in both maternal and paternal line.

Source: Author's own database based on the parish registers of births, cf. note 10.

Výzkumy napříč tradičními kulturami prokázaly, že narození dítěte vždy vyvolávalo vzepětí ženské solidarity v rodině i mimo ni.^[34] Na první pohled by tedy bylo možné usuzovat, že matrilineární směřování kmotrovství mohlo být dáno právě intenzivním prožíváním sounáležitosti novopečené matky s jejími ženskými příbuznými. Kmotry však v českém prostředí zval ke křtinám bezprostředně po porodu otec,^[35] on byl tedy pravděpodobně tím, komu náleželo poslední slovo při jejich výběru. A především, pečlivější rozbor utváření kmotrovských vazeb ukazuje, že to byl častěji kmotr-muž, který byl s dítětem spřízněn biologicky a ke

[34] Jacques GÉLIS, *Larbre et le fruit. La naissance dans l'Occident moderne, XVIe–XIXe siècle*, Paris 1984.

[35] V novověké Evropě se matky křtin svých dětí všeobecně neúčastnily, s křtem se spěchalo a rodičky měly vstup do chrámu povolen až po ukončení šestinedělí, kdy chodily do kostela k „úvodu“ Michaela VLČKOVÁ, *Žehnáni matky. Význam obřadu v Čechách a na Moravě v 16.–21. století*, Praha 2015.

křtinám se v typickém případě dostavil se svou manželkou, jež převzala úlohu kmotry. Vzhledem k obvyklému opakování kmotrovství s narozením každého dalšího potomka se zdá, že kmotrovská dvojice byla vybírána převážně na základě sociálních a příbuzenských vazeb s jejím mužským členem, a to pro všechny děti v rodině (nebo alespoň pro několik z nich).

Při porovnávání příjmení rodičů a kmotrů křtěných dětí mohly nastat čtyři základní příbuzenské situace: kmotr spřízněný s matkou, kmotr spřízněný s otcem, kmotra spřízněná s matkou, kmotra spřízněná s otcem. Jako klíčové bylo vnímáno předpokládané biologické příbuzenství, nikoli afinita. Když se tedy například ke křtu dostavili manželé a muž nesl příjmení shodné s dívčím jménem matky dítěte, byla tato situace vyhodnocena jako příbuzenství „kmotr s matkou“. Výjimkou, kdy byli nepokrevní, sešvagření příbuzní zařazeni mezi biologické, představovalo třináct křtů dětí pocházejících z osmi rodin, kterým byla za kmotru manželka matčina bratra doprovázená nepřibuzným kmotrem.

Rodinným příslušníkem, který se u křtů vyskytoval nejčastěji, byl mužský příbuzný z matčiny strany (1184 případů, tedy 16,9 % všech řádně provedených křtů). O 252 dětí méně doprovodil ke křtu kmotr, který byl spřízněný s otcem (932 případů, 13,3 %). Podstatně méně obvyklá byla přítomnost biologicky příbuzných kmoter. Častější byla opět vazba na matku (361 případů, 5,2 %) než na otce (244 případů, 3,1 %). Pokud se pokrevně spřízněné kmotry ke křtinám dostavily, poměrně často tak učinily v doprovodu muže, který byl s dítětem rovněž biologicky příbuzný.

Většina dětí byla pokrevně spojena jen s jedním ze svých kmotrů, důležitou roli ovšem v těchto případech hrála také afinita, neboť kmotrovské dvojice byly zpravidla tvořeny manželskými páry. Pokud byl nositelem biologického příbuzenství kmotr-muž, v devíti případech z deseti se kmotrovství ujal spolu se svou manželkou (1739 případů z 1868, 93,1 %). Ženy bývaly se svými kmotřenci pokrevně spřízněny řidčeji a spoluúčast jejich manželů na křtinách byla mnohem méně samozřejmá (163 případů z 381, 42,8 %).

Křty, kdy byli s dítětem biologicky příbuzní oba dva kmotři, představují celkem malou, ale velmi zajímavou skupinu. Kmotři buď byli příbuzní navzájem (v 137 případech jako sourozenci nebo jako rodič a dítě), nebo jeden z nich zastupoval otcovskou a druhý mateřskou linii příbuzenstva, které mohly být ještě navíc propojeny sňatkem. Celkem 23krát byl kmotr biologicky příbuzný s matkou i otcem dítěte zároveň, což lze vysvětlit tu a tam se vyskytujícími sňatky bratranců a sestřenic nebo souběžnými svatbami sourozeneckých dvojic. Opačná situace, kdy by dítěti byla za kmotru společná biologická příbuzná obou rodičů, nenastala nikdy. Častěji se objevovala varianta, že kmotr i kmotra byli oba příbuznými matky (98 případů), nebo otce dítěte (38 případů). Hojně k dvojitému příbuzenství dítěte a jeho kmotrů docházelo tak, že rodiče pozvali na křtiny každý po jednom příbuzném ze své strany: 61krát byla matka spřízněná s kmotrem a otec s kmotrou, v 27 případech to bylo obráceně a z matčina příbuzenstva pocházela kmotra, z otcova kmotr. Opět se tedy ukazuje silný vliv matrilinéárního mužského příbuzného.

TABULKA Č. 5. PŘÍBUZENSTVÍ KMOTRŮ S RODIČI KŘTĚNÉHO DÍTĚTE
(NA ZÁKLADĚ HOMONYMIE PŘÍJMENÍ)

TABLE 5. BIOLOGICAL KINSHIP RELATIONS BETWEEN GODPARENTS
AND PARENTS OF THE BAPTISED CHILD (BASED ON HOMONYMIC SURNAMES)

Vzájemné příbuzenství:	kmotr s matkou	kmotr s otcem	kmotra s matkou	kmotra s otcem	Bez příbuzenství
kmotr s matkou	1001	24	98	61	x
kmotr s otcem	24	843	27	38	x
kmotra s matkou	98	27	236	0	x
kmotra s otcem	61	38	0	145	x
Celkem	1184	932	307	244	4515
% z 6989 křtů*	16,9 %	13,3 %	4,4 %	3,1 %	64,6 %

* Součet neodpovídá 100 %, neboť v 113 případech byli kmotři s křtěným dítětem spřízněni v mateřské i otcovské linii.

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených, srov. pozn. 10.

* The sum of proportions does not give 100 %, because in 113 cases the godparents and godchildren were biologically related in both maternal and paternal line.

Source: Author's own database based on the parish registers of births, cf. note 10.

Význam kmotrovství jako nástroje upevňujícího stávající rodinné vazby je velmi výrazně patrný u dětí narozených mimo preferovaný rámec oficiálně uzavřeného manželství. Nemanželských dětí se ve sledované oblasti rodilo poměrně hodně, ze všech 7229 sledovaných dětí se každé desáté narodilo nesezdaným rodičům.^[36] Otcové se mohli k svým nemanželským potomkům dodatečně přihlásit, přičemž údaje o jejich rozhodnutí byly připisovány do matriky k záznamu o křtu.^[37] Legitimizace byly postupně stále hojnější, děti, které zůstaly oficiálně nelegitimní, ale vždy výrazně převažovaly.^[38]

Křty nemanželských dětí jsou mimořádně zajímavé, protože právě u potomků svobodných matek by mohla být přijímající a začleňující funkce rituálu ještě

[36] S výjimkou prvního desetiletí 19. století, kdy podíl nemanželsky narozených dětí představoval 5 % všech narozených, se mimo manželství stabilně rodilo kolem 10 % dětí, ve čtyřicátých, padesátých a devadesátých letech se jejich podíl v některých rocích vyšplhal až k 14 %. M. SKOŘEPOVÁ, *Křty a kmotrovství*.

[37] Jako legitimizované byly v rámci výzkumu vnímány pouze děti, u nichž byl údaj o přijetí otcem vepsán přímo do matriky křtěných. Svědky sňatku své matky se stala řada dalších dětí, od sledování těchto případů bylo ale upuštěno, neboť nelze rozlišit, kdy se jednalo o dodatečnou svatbu s otcem dříve narozeného potomka a kdy o svazek s jiným mužem. Bezpochyby se také stávalo, že se rodiče nemanželského dítěte vzali až v době, kdy jejich prvorozený už nebyl naživu.

[38] Nejčastější byly legitimizace u dětí, které přišly na svět v padesátých a devadesátých letech; tehdy se týkaly třetiny všech mimomanželsky narozených.

výraznější než v případě dětí řádně sezdáných rodičů. Kmotři nemanželsky narozených se formálně zaručovali za výchovu dítěte v situaci, kdy morální kredit jeho rodičů byl přinejmenším zpochybnitelný. Vysoký počet nelegitimních porodů svědčí o jisté toleranci k předmanželské sexualitě, především ale o sociálních problémech, které nutily široké vrstvy obyvatelstva odkládat uzavření manželství a řádné založení rodiny. Pro další život svobodné matky bylo naprosto zásadní stanovisko, které k narození jejího potomka zaujala její rodina. Účast nebo neúčast příbuzných na křtinách nelegitimního dítěte je bezpochyby jedním z klíčů umožňujících studovat vnímání nemanželských dětí a jejich matek soudobou společností.

Normu samozřejmě představovaly křty manželských dětí, u nichž v 36 % případů asistoval někdo z příbuzných, častěji z matčiny než z otcovy strany. Podíl křtů, jichž se příbuzní účastnili, v průběhu 19. věku neustále stoupal, z jedné pětiny v období do roku 1824 až na necelou polovinu v poslední čtvrtině století.^[39]

TABULKA Č. 6. BIOLOGICKÉ PŘÍBUZENSTVÍ MEZI RODIČI A KMOTRY DÍTĚTE V PŘÍPADĚ MANŽELSKY NAROZENÝCH
TABLE 6. BIOLOGICAL KINSHIP RELATIONS BETWEEN PARENTS AND GOD-PARENTS OF LEGITIMATE CHILDREN

Období	Všechny křtěné	Biologické příbuzenství s kmotry:		
		kmotr(a) s matkou	kmotr(a) s otcem	bez příbuzenství
1800–1824	1405	130	165	1124
1825–1849	1491	283	262	980
1850–1874	1744	399	347	1031
1875–1899	1670	462	341	897
Celkem	6310	1274	1115	4032
Podíl ze všech manželských dětí*		20,2 %	17,7 %	63,9 %

* Součet podílů neodpovídá 100 %, neboť v 111 případech byli kmotři s dětmi spřízněni v mateřské i otcovské linii.

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených, srov. pozn. 10.

* The sum of proportions does not give 100 %, because in 111 cases the godparents and godchildren were biologically related in both maternal and paternal line.

Source: Author's own database based on the parish registers of births, cf. note 10.

Podobný vývoj lze sledovat i u nemanželských dětí, u jejichž kmotrů samozřejmě chybí možnost rozlišit biologické příbuzné z otcovy strany. Podíl křtů, u nichž se objevili jen nepřibuzní kmotři, byl u nemanželských dětí mnohem

[39] V letech 1800–1824 se příbuzní kmotři objevili u 20,0 % křtů, v letech 1825–1849 u 34,3 %, v letech 1850–1874 u 40,8 %, v letech 1875–1899 bylo se svým kmotrem či kmotrou biologicky spřízněno 46,3 % manželských dětí.

vyšší, přesahoval tři čtvrtiny celkového počtu, postupně se však snižoval. Na počátku sledovaného období měla příbuzného kmotra jen asi desetina potomků svobodných matek. Podíl křtů s biologicky spřízněnými kmotry však rychle narůstal a ke konci 19. století již byla v tomto ohledu situace nemanželských dětí srovnatelná s manželskými.

TABULKA Č. 7. BIOLOGICKÉ PŘÍBUZENSTVÍ MEZI RODIČI A KMOTRY DÍTĚTE V PŘÍPADĚ NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ
TABLE 7. BIOLOGICAL KINSHIP RELATIONS BETWEEN PARENTS AND GODPARENTS OF ILLEGITIMATE CHILDREN

Období	Všechny křténé	Biologické příbuzenství s kmotry	
		kmotr s matkou	bez příbuzenství
1800–1824	128	11	117
1825–1849	134	26	108
1850–1874	135	41	94
1875–1899	112	38	74
Celkem	509	116	393
Podíl ze všech nemanželských (%)		22,8	77,2

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených, srov. pozn. 10.

Source: Author's own database based on the parish registers of births, cf. note 10.

Nejzajímavější skupinu dětí představují ty, které se narodily oficiálně nesezdaným párům a otcové je teprve dodatečně přijali za své, jejich status se tedy nějakou dobu po narození změnil. Po roce 1800 bylo podobných případů velmi málo, v druhé polovině století k legitimizacím docházelo častěji. Stejně jako u manželských a „trvale nemanželských“ dětí v průběhu století stoupal podíl křtů, jichž se účastnili příbuzní. Rodinní příslušníci neprovdaných matek, které měly perspektivní známost, jež vyústila ve svatbu nebo alespoň přijetí dítěte otcem, měli největší snahu stát se kmotry nelegitimního dítěte. Takřka polovina takto narozených dětí měla za kmotry biologické příbuzné, kteří svou účastí na křtinách patrně chtěli veřejně ukázat svou podporu dosud svobodné matce. Ještě výraznějším projevem příbuzenské sounáležitosti byla přítomnost příbuzných ze strany otce, který mohl vysláním členů své rodiny demonstrovat záměr převzít za dítě zodpovědnost. Nejpersvědčivějším dokladem rodinné solidarity s párem, který dosud neuzavřel manželství, ale myslel svůj vztah vážně, jsou křtiny dvou dětí, narozených v sedmdesátých letech, u jejichž křtu se sešli příbuzní z otcovy i matčiny strany.

TABULKA Č. 8. BIOLOGICKÉ PŘÍBUZENSTVÍ MEZI RODIČI A KMOTRY DÍTĚTE V PŘÍPADĚ DODATEČNĚ LEGITIMIZOVANÝCH DĚTÍ

TABLE 8. BIOLOGICAL KINSHIP RELATIONS BETWEEN PARENTS AND GODPARENTS OF ADDITIONALLY LEGITIMISED CHILDREN

Období	Všechny křtěné	Biologické příbuzenství s kmotry		
		kmotr s matkou	kmotr s otcem	bez příbuzenství
1800–1824	8	2	1	5
1825–1849	38	7	4	27
1850–1874	68	25	12	32
1875–1899	56	24	7	26
Celkem	170	58	24	90
Podíl legitimizovaných (%)*		34,1	14,1	52,9

*Součty podílů neodpovídají 100 %, neboť ve 2 případech byli kmotři s dětmi spřízněni v mateřské i otcovské linii.

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených, srov. pozn. 10.

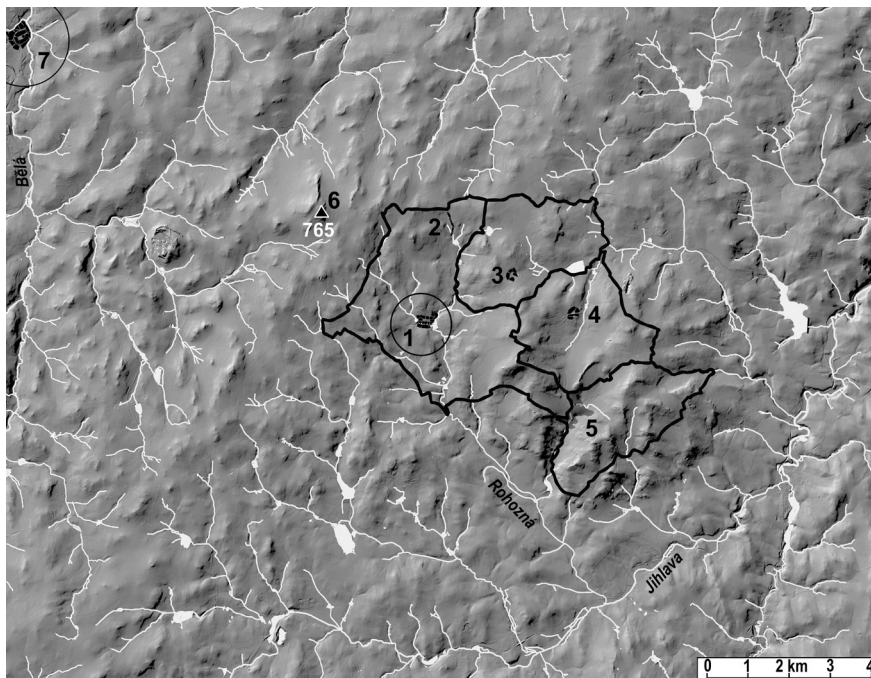
* The sum of proportions does not give 100 %, because in 2 cases the godparents and godchildren were related in both maternal and paternal line.

Source: Author's own database based on the parish registers of births, cf. note 10.

Volba kmotra v rámci nejužší rodiny mohla být způsobem, jak udržet narození nemanželského dítěte alespoň částečně pod pokličkou, respektive příliš na ně neupozorňovat. Příbuzní svobodné matky se mohli kmotrovství ujmout i proto, aby nemuseli čelit rozpakům oslovených kmotrů, kteří by mohli být takovou žádostí dotčeni, ačkoli přímé odmítnutí kmotrovství bylo považováno za hříšné a nešťastné. Naopak v první čtvrtině 19. století se v Novém Rychnově objevilo několik nemanželských dětí s vysloveně prestižními kmotry, jakými byli „pan starej“ zdejšího pivovaru, nebo dcera ředitele panství doprovázená některým z vrchnostenských úředníků. V jejich případě se mohlo jednat o specifický projev zbožnosti či dobročinnosti, později se ale podobné případy nevyskytují. Otažitý vztah k nemanželským dětem a rostoucí nechuť zvat na jejich křtiny počestné / ctihodné členy venkovské komunity odráží i zvýšený podíl křtů, které „odbyli“ porodní báby a kostelníci. Ti se jako kmotři vyskytují celkem u čtvrtiny křtů nemanželských dětí (141 případů z 509, tedy 27,7 %), v poslední čtvrtině 19. století mělo bezmála každé druhé dítě narozené svobodné matce za kmotry bábu nebo kostelníka.^[40] Je ovšem otázkou, zda nemanželský původ novorozence byl hlavní

[40] Porodní bába a / nebo kostelník se v letech 1800–1824 účastnili 21 křtů nemanželských dětí (16,4 %), v letech 1825–1849 byli u 26 křtů (19,4 %), v letech 1850–1874 u 42 křtů (31,1 %), v poslední čtvrtině století pak u 52 (46,4 %) křtů. Ve všech obdobích se porodní báby a kostelníci křtů nemanželských dětí účastnili výrazně častěji, než byl celkový průměr.

MAPA Č. 1. NOVORYCHNOVSKO – ZKOUMANÉ LOKALITY
MAP 1. THE REGION OF NOVÝ RYCHNOV – AREA UNDER ANALYSIS

Pozn.: 1. Nový Rychnov (městečko, centrum farnosti), 2. Chaloupky (osada), 3. Miličov (ves), 4. Hojkov (ves), 5. Dolní Hutě (osada), 6. Křemešník (vrch, poutní místo), 7. Pelhřimov (sídlo okresu).

Note: 1. Nový Rychnov (market town, centre of the parish), 2. Chaloupky (hamlet), 3. Miličov (village), 4. Hojkov (village), 5. Dolní Hutě (hamlet), 6. Křemešník (hill, place of pilgrimage), 7. Pelhřimov (centre of the district).

příčinou netečného přístupu k rituálu křtu, nebo zda se spíše nejednalo o jeden z důsledků celkového sociálního postavení a chudoby svobodných matek.^[41]

Závěr

Kmotrovství ve venkovském prostoru prošlo v průběhu 19. století poměrně výraznými změnami, jejichž průběh se urychlil zejména v posledních dvou sledovaných desetiletích. Z více faktorů je patrné, že část rodičů již nevěnovala přípravě křtu a výběru kmotrů tak velkou pozornost, jak bylo dříve obvyklé. Zároveň je

[41] V. GOURDON – I. ROBIN, *Le baptême des illégitimes*.

ale patrné, že přijetí žádosti o kmotrovství vytvářelo dosti pevná pouta, která byla v drtivé většině případů znásobena vzájemným rodinným vztahem kmotra a kmotry, opakováním kmotrovství v rodině a často také existujícím biologickým příbuzenstvím mezi jedním či oběma kmotry a dítětem. Snaha nerozšiřovat okruh kmotrů byla zejména pro starší období interpretována jako reakce na církevní opatření, která hodnotila kmotrovství stejnými měřítky jako biologické příbuzenství a zapovídala potenciální manželské svazky mezi duchovně spřízněnými osobami jako incest. Z předchozích výzkumů novorychnovských matrik oddaných i dostupné literatury však nevyplývá nic, co by nasvědčovalo podrobné kontrole „rodokmenů“ snoubenců, žádosti o dispenze se týkaly jen plánovaných sňatků bratranců a sestřenic z druhého a třetího kolena.

Semknutost kmotrovských pout nasvědčuje většinovému vnímání kmotrovství jako velmi úzké a pevné vazby mezi rodinami, která vzhledem ke svému opakování mohla být v prostředí malých vsí všeobecně veřejně známá. Lze také předpokládat, že někteří potenciální kmotři pozváni na (další) křtiny očekávali a pokud nepřišlo, mohli být nemile zaskočeni či uraženi. Bohužel se nedostává určitějších, časově a místně konkretizovaných informací o tom, jak byla kmotrovská pouta upevňována a prožívána v každodenním životě. Otázka duchovní připravenosti pro roli kmotra souvisí i se svátostí biřmování, jejíž přijetí sice nebylo podmínkou, ale důležitým doporučením pro převzetí kmotrovského závazku. Výzkumy biřmování jsou ovšem v naprostých počátcích a zatím není možné říci, do jaké míry církev biřmované kmotry prosazovala a jak velké procento mužů a žen tomuto požadavku dokázalo vyhovět.^[42]

Sledování homonymie příjmení rodičů a kmotrů ukazuje, že tím, kým se řídil výběr duchovních příbuzných, byl spíše mužský člen kmotrovské dvojice, s nímž bývalo dítě častěji spřízněno biologicky, zatímco s kmotrou ho obvykleji spojovala jen afinita. Tím, že jako protějšek kmotra či kmotry u křtitelnice obvykle stanul jeho životní partner, bylo pouto mezi dítětem a jeho kmotry tvořeno vlastně trojitou vazbou biologického příbuzenství, švagrovství a duchovního příbuzenství. Poměrně časté byly i případy, kdy kmotr s kmotrou byli příbuzní navzájem, nebo naopak zastupovali každý jinou větev příbuzenstva dítěte.

Častější přítomnost matčiny příbuzných během křestního rituálu, kterého se ona sama nemohla zúčastnit, může dokládat i posílení role žen-matek v rodinách a jejich aktivnější roli při rozhodování ohledně dítěte. V případě křtů s pouze

---

[42] Dílčí výsledky z českého prostředí přinesou dvě kapitoly tematické kolektivní monografie: Nicolas RICHARD, *La confirmation en Bohême à l'époque moderne: quelques remarques*, in: Michel Gasperoni – Vincent Gourdon – Cristina Munno (eds.), *Histoire d'un sacrement oublié. La confirmation, XVIe-XXe siècles*, Paris 2021 (v tisku); Markéta SKOŘEPOVÁ, *La confirmation en Bohême (XVIIIe-XIXe siècles): une perspective d'histoire sociale*, in: Michel Gasperoni – Vincent Gourdon – Cristina Munno (eds.), *Histoire d'un sacrement oublié. La confirmation, XVIe-XXe siècles*, Paris 2021 (v tisku).

nepříbuznými kmotry, jichž byly přibližně dvě třetiny, bohužel nelze usuzovat, kdo z vybrané dvojice byl pro rodinu dítěte důležitější. Kmotr-muž byl nositelem sociálního postavení, kmotra však mohla mít k dítěti blíže v emoční rovině a zřejmě se i očekávalo, že bude věnovat více pozornosti náboženské výchově svého kmotřence.

Jistá feminizace náboženského života v průběhu 19. století, zejména jeho druhé poloviny, byla opakovaně doložena různými typy výzkumů.^[43] Převaha matrilineárních příbuzných mezi kmotry by se tedy mohla jevit jako očekávatelná, přesto ji nelze jednoznačně interpretovat jako doklad intenzivnějšího prožívání náboženské víry ženami, ani jako projev ženské solidarity v náročné době těhotenství a šestinedělí. Zdá se totiž, že těmi, kdo měli duchovním příbuzenstvím posílit již existující rodinné pouto, bývali kmotři-muži. Poměrně přesvědčivá převaha mužských příbuzných z matčiny strany je v souvislosti s patriarchálním a obvykle i patrilokálním uspořádáním rodin na tradičním českém venkově mimořádně zajímavá. Dokládá výraznou roli matčiných příbuzných v mnoha rodinách, kterou ale badatelé reflektují jen zřídka. Duchovní příbuzenství s matčíným bratrem či jiným příbuzným mohlo být dokonce jakýmsi nástrojem, jak vyvážit vliv obou polovin rodiny dítěte, které samozřejmě přebíralo jméno, sociální postavení i bydliště svého otce.

Účast na křtinách sice zřejmě postupně ztrácela reprezentační charakter, stále ale mohla být vnímána jako demonstrace rodinné sounáležitosti. Na venkově se ke křtu chodilo pěšky, porodní bába spolu s kmotry a dítětem zavinutým ve výrazné obřadní textilii vytvořili malý průvod, který i bez přizvání dalších hostů nemohl ujít pozornosti. Pozvání kmotři tedy odráželi pozici dítěte a jeho rodičů v širším příbuzenstvu a venkovské komunitě. Výrazně se to projevuje u dětí narozených mimo manželství, jejichž matky mohly čelit velmi důrazně vyslovovaným odsudkům. Účast příbuzných na křtinách mohla svobodné matce poskytnout jakýsi štít a jejímu potomkovi určité zdání legitimacy či uznání ze strany (části) rodiny.

Studium problematiky kmotrovství a duchovního příbuzenství je výzvou, na kterou česká a obecněji středoevropská historiografie reaguje jen váhavě. Prakticky neexistuje možnost srovnání dosažených poznatků, které bude třeba konfrontovat a revidovat v rámci nadcházejících výzkumů. Je však zřejmé, že i v českém prostředí studium kmotrovství představuje nosnou badatelskou perspektivu, která svými interpretačními možnostmi výrazně překračuje představu zkoumání kmotrovských vazeb jako derivátu historikodemografických či genealogických analýz. Cílem budoucích výzkumů musí být propojení kvantitativních výzkumů matrik s antropologickým badáním, které by přineslo přesnější představu o vnímání kmotrovských závazků dobovou společností.

---

[43] Hugh McLEOD, *Náboženství a lidé západní Evropy (1789–1989)*, Brno 2007; Zdeněk R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2006.

DETERMINATION OF THE POPULATION LOSS IN THE OBLASTS OF UKRAINE DUE TO A DECLINE IN THE BIRTH RATE DURING THE HOLODOMOR

Yevhen Matviyishyn – Tomasz Michalski – Aleksander Kuczabski

Abstract: Recent studies have presented different results of estimating the population loss due to the Holodomor. Determining the real scale of the Holodomor enables establishing the scale of the crimes of communism, regardless of the country and the time of implementation. Our research methods are original and based on a comparison of the age structure of the population born in the 1930s in the Ukrainian territories of Poland and the Soviet Union (according to the data of the population census of 1959). The oblasts are considered according to the urbanization level. A total shortage of the population of Ukraine, due to the decline in the birth rate during 1932–1934, is over 500 thousand persons. The biggest losses were suffered by oblasts in central and northern Ukraine with a large percentage of the rural population: Cherkasy, Kirovohrad, Poltava, Kyiv, and Sumy. The smallest losses were suffered in the east, in heavily industrialised oblasts: Donetsk, Luhansk.

Historická demografie, 2021, 45:2, 161–175

Key words: the Ukrainian's Great Famine, Holodomor, Ukraine

Contact: assoc. prof. dr hab. Yevhen Matviyishyn, Institute of Public Administration, Lviv Polytechnic National University. <https://orcid.org/0000-0001-9522-4645>, e-mail: emat@ua.fm; assoc. prof. dr hab. Tomasz Michalski, Institute of Geography, University of Gdansk, Poland. <https://orcid.org/0000-0002-7916-9620>, e-mail: tomasz.michalski@ug.edu.pl; assoc. prof. dr hab. Aleksander Kuczabski, Institute of Geography, University of Gdansk, Poland. <https://orcid.org/0000-0003-1271-0782>, e-mail: aleksander.kuczabski@ug.edu.pl

Introduction

The spread of the communist ideology in practice manifested itself in the exacerbation of social conflict which took the form of so-called “class conflict” or “class struggle”. Marxism argues that in the capitalist society the struggle is between the proletariat (the working class) and the bourgeoisie (the class of factory owners). From this point of view, the class struggle finds its solution in the revolution, which leads to a radical change in production relations in society.^[1]

[1] Mary DOUGLAS – Aaron WILDAVSKY, *Risk and Culture*, Berkeley 1982; Anthony DOWNS, *An Economic Theory of Democracy*, New York 1957; Seymour M. LIPSET, *Political Man: The Social Bases of Politics*, Baltimore 1981; Mark N. FRANKLIN, *The Decline of Cleavage Politics. Electoral Change*, in: Mark N. Franklin – Thomas T. Mackie – Henry Valen (eds.), *Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge 1992, pp. 383–405.

Thus, all regimes that emerged as a result of the seizure of power by pro-communist political groups were forced to oppose their political opponents. However, the experience of the USSR showed that the victim of the political (class) struggle was not only the bourgeoisie, but broad sections of society who could be suspected of disloyalty. In particular, Stalin put forward the thesis of the intensification of the class struggle in transition from capitalism to socialism, which made it possible to equate all the disloyal with the bourgeoisie and to begin repression against them.^[2]

The class struggle involved the use of various, often brutal and inhumane, methods to retain power. The Holodomor proved to be one of the methods tested first by the USSR and later by other communist regimes to consolidate power. A special role belongs to the State-Induced Famine as a means of physical elimination of many disloyal people in a certain area in a relatively short period of time.^[3]

The Holodomor was primarily directed against the economically active population which opposed the state policy of collectivization of agricultural production in the USSR. Most of these opponents inhabited the rural areas of the Ukrainian SSR and the adjacent regions inhabited by Ukrainians.^[4] As a result of the mass abduction of large quantities of food, other people who were not directly involved in economic activities were also victims of the Holodomor.

In addition to the State-Induced Famine, like Holodomor, the communist regime in the USSR used other criminal methods at various times: the seizure of power, the physical destruction of political opponents, mass killings, and the unleashing of wars and aggression. However, the Holodomor was one of the most brutal and violent methods, resulting in heavy casualties.

The debate over whether the Holodomor was a genocide of Ukrainians is still ongoing. Most likely, the main goal of the communist regime was not the genocide of Ukrainians. Its activities were aimed at achieving another goal – the maintenance and strengthening of power through demonstrative punishment of disloyal people. The problem of Ukrainians was the fact that among them there were especially many opponents of the policy of collectivization of agriculture in the USSR.

The short-term goals of the USSR regime were to solve current economic, political, and international problems. In general, the Holodomor as a method of political

---

[2] See Michael ELLMAN, *Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited*, *Europe-Asia Studies* 59 (4), 2007, pp. 663–693; Paul R. GREGORY, *Terror by Quota: State Security from Lenin to Stalin (an Archival Study)*, New Haven–London 2009; David R. SHEARER, *Policing Stalin's Socialism: Repression and Social Order in the Soviet Union, 1924–1953*, New Haven–London 2014.

[3] Amir WEINER, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, *Journal of Interdisciplinary History* 32 (3), 2002, pp. 450–452; Rhoda E. HOWARD-HASSMANN, *Faminogenesis: State Policies That Undermine the Right to Food: A Lecture in Memory of Peter Baehr*, *Netherlands Quarterly of Human Rights* 29 (4), 2011, pp. 560–577.

[4] Lynne VIOLA, *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York 1996.

struggle has shown its force. Agriculture in the USSR became virtually state-owned. However, the number of direct and indirect victims turned out to be significant and created several problems and threats for the communist regime of the USSR.

Firstly, the loyalty of the population became largely feigned. Secondly, the authority of the USSR abroad was undermined. Thirdly, the efficiency of agriculture significantly declined. To eliminate the negative consequences of the Holodomor, the USSR authorities took unprecedented measures to increase the propaganda of the success of the collective way of farming to completely deny the very fact of the Holodomor and to conceal the scale of human and economic losses.^[5]

Unfortunately, the Holodomor became a negative precedent that allowed other communist regimes to use artificial starvation to solve current political problems. Communist regimes in China, North Korea, and Cuba also resorted to famine as a method of solving strategic problems.^[6]

Historical and political conditions

In the 20th century Ukraine encountered two destructive processes which caused a large decline in the population and significant changes in the nationality structure. The first one is the Holodomor (the Ukrainian's Great Famine), the second one World War II. Despite many extensive publications on the Holodomor^[7] and the whole range of shorter ones – still many of its aspects need clarification. There are many different approaches to the Holodomor, in which there are two extreme research narratives: treating it as genocide against the Ukrainian people or diminishing the magnitude of the crime with frequent specific glorification of Stalin.^[8]

---

[5] Janusz RADZIEJOWSKI, *Collectivization in Ukraine in Light of Soviet Historiography*, *Journal of Ukrainian Studies* 5 (2), 1980, pp. 3–17.

[6] See Nick EBERSTADT, *Hunger and Ideology*, *Commentary* 72 (1), 1981, pp. 40–49; Oskar GRUENWALD, *The Other Holocaust: Twentieth-Century Communist Genocide*, *Journal of Interdisciplinary Studies* 12 (1/2), 2000, pp. 85–108.

[7] See Robert CONQUEST, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, New York 1986; L. VIOLA, *Peasant Rebels*; Stanislav V. KULCHYTSKYI, *Holodomor in Ukraine 1932–1933: An Interpretation of Facts*, in: Christian Noack – Lindsay Janssen – Vincent Comerford (eds.), *Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*, London–New York 2014, pp. 19–34; Anne APPLEBAUM, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*, New York 2017.

[8] See Myroslava ANTONOVYCH, *Legal Aspects of the 1932–1933 Holodomor: Ukrainian and Russian Approaches*, *The Ukrainian Quarterly* 65 (4), 2009, pp. 332–343; Andreas KAPPELER, *Ukraine and Russia: Legacies of the Imperial Past and Competing Memories*, *Journal of Eurasian Studies* 5 (2), 2014, pp. 107–115; Dina KHAPAeva, *Triumphant Memory of the Perpetrators: Putin's Politics of re-Stalinization*, *Communist and Post-Communist Studies* 49 (1), 2016, pp. 61–73; Stanislav KULCHYTSKYI, *The Holodomor of 1932–33: How and Why?*, *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 2 (1), 2015, pp. 93–116; Taras KUZIO, *Soviet and Russian anti-(Ukrainian)*

A lot of estimates of population losses caused by the Holodomor in the Ukrainian Soviet Socialist Republic have been developed. Most estimates of population losses range from 2.6 to 5.0 million, although there are estimates of up to 12 million.^[9] However, the ruling of the Court of Appeal of the city of Kyiv on a criminal case initiated as a result of the genocide in Ukraine in 1932–1933 stated that the number of victims amounted to 3,941,000 persons.^[10]

One can distinguish its three main causes. The first one is part of the broader background of the terror policy carried out by Stalin in 1928–1941,^[11] including its use in the liquidation of national identities.^[12] The second one is linked to the errors of the then economic policy of the industrialization drive, which concentrated on heavy industry and the associated accelerated urbanization, which resulted in large food shortages in cities.^[13] The third one is placed somewhere between them and relates to forced collectivization.^[14]

Nationalism and re-Stalinization, *Communist and Post-Communist Studies* 49 (1), 2016, pp. 87–99; Taras KUZIO, *Stalinism and Russian and Ukrainian National Identities*, *Communist and Post-Communist Studies* 50 (4), 2017, pp. 289–302.

[9] See Steven ROSEFIELDE, *Excess Mortality in the Soviet Union: A Reconsideration of the Demographic Consequences of Forced Industrialization, 1929–1949*, *Soviet Studies* 35 (3), 1983, pp. 385–409; R. CONQUEST, *The Harvest of Sorrow*; Rafael LEMKIN, *Soviet Genocide in Ukraine, Holodomor Studies* 1 (1), 2009, pp. 3–8; Viktor V. GUDZ', *Problema demografičnih naslidkiv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraïni u sučasnij svitovij istoriografii*, *Naukovi praci istoričnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacionalnogo univërsitetu* 43, 2015, pp. 263–268; Nataliã M. LEVČUK – Tetãna BORÁK – Oleg VOLOVINA – Omelãn P. RUDNIC'KIJ – Alla B. KOVBASŪK, *Vtrãti mis'kogo i sil's'kogo naseleonnã Ukraïni vnaslidok Golodomoru v 1932–1934 rr.: novi ocinki*, *Ukrains'kij istoričnij žurnal* 4, 2015, pp. 84–112; Jacques VALLIN – France MESLÉ – Serge ADAMETS – Serhii PYROZHKOVA, *A New Estimate of Ukrainian Population Losses During the Crises of the 1930s and 1940s*, *Population Studies* 56 (3), 2002, pp. 249–264.

[10] *Postanova Apelãcijnogo sudu mistã Kiëva za kriminal'noũ spravouũ, porušenou za faktom včinnã genocide v Ukraïni v 1932–1933 rokãh vid 13 sičnã 2010 roku, m. Kiïv*, <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom> (17. 12. 2020).

[11] George LIBER, *Scorching the Harvest, 1930–1934*, in: George Liber, *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934*, Cambridge 1992, pp. 160–174; Jeremy SMITH, *Surviving the Stalinist Onslaught, 1928–1941*, in: Jeremy Smith, *Red Nations: The Nationalities Experience in and after the USSR*, Cambridge 2013, pp. 97–121.

[12] Hennadii YEFIMENKO, *The Soviet Nationalities Policy Change of 1933, or why “Ukrainian Nationalism” Became the Main Threat to Stalin in Ukraine*, *Holodomor Studies* 1 (1), 2009, pp. 27–40.

[13] George LIBER, *Shifting the Anchors of Legitimacy*, in: George Liber, *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934*, Cambridge 1992, pp. 145–159.

[14] Edward A. REES, *Iron Lazar: A Political Biography of Lazar Kaganovich*, London–New York 2012; Andrea GRAZIOSI, *The Impact of Holodomor Studies on the Understanding of the USSR*, *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 2 (1), 2015, pp. 53–79.

Although, as Kul'čic'kij claims,^[15] the Holodomor is part of the greater famine that took place in the USSR in 1931–1933, it is not the same phenomenon. What gave it a particular scale and dynamism compared to other areas affected by famine was a ruthless government policy towards the starving society. The reason for that was the far-fetched political disloyalty to the Communist authorities in the earlier period. For example, in 1930 4,098 peasant anti-government protests were reported in the Ukrainian Soviet Socialist Republic (SSR), while in other regions of the Ukrainian SSR there were definitely fewer of them.^[16]

In addition to the fundamental causes of the Holodomor related to the strategic objectives of the Bolshevik policy in the Ukrainian Soviet Socialist Republic, a number of less significant factors need to be mentioned, a combination of which led to even more dramatic effects of the tragedy for the civilian population.

A conflict between the Bolshevik party elites from Moscow and Kharkiv (then the capital of the Ukrainian SSR), rapidly growing since 1930, was one of such secondary factors. The Holodomor was used by Stalin in this conflict to weaken the influence of a relatively independent republican political group in Ukraine (especially the position of activists such as: Postyshev, Chubar, Khatayevich). In the long run, confronting the Ukrainian authorities with ever larger quotas of food to be delivered was supposed to lead to accusing them of unreliability or to trigger an agricultural crisis. As Frolov remarks,^[17] local leaders were shocked when Stalin and the Central Committee blamed them entirely for the negative situation in the Ukrainian countryside, because they believed that they dutifully performed all the directives from the capital.

The toughening of laws initiated by Stalin in 1932 and referred to in history as the “Law of Five Spikelets” had a particularly adverse effect on the population suffering from famine.^[18] The key idea of this change was the recognition that the State authorities could take over all agricultural production in the country. The application of this law was associated with exceptionally adverse regulations for the public. On 13 September 1932, a secret Instruction of the Supreme Court of the USSR, and the Joint State Political Directorate of the USSR on the application of the new criminal law was introduced. According to paragraphs 5 and

---

[15] Stanislav V. KUL'ČIC'KIJ, *Ukraïns'kij Golodomor u konteksti stalins'koï „revolūciji zgori“*, *Ukraïns'kij istoričnij žurnal* 6, 2013, pp. 18–44.

[16] L. VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin*.

[17] Mikola O. FROLOV, *Stalin i Ukraïna: osoblivosti stosunkiv miž kremlivs'kim diktatorom, ukraïns'kim narodom, kerivnictvom USSR i KP(B)U v 1920-h rr.*, *Naukovì pracì istoričnogo fakultëtu Zaporiz'skogo nacional'nogo universitetu* 20, 2011, pp. 104–110.

[18] Valerij A. SMOLIJ – Gennadij V. BORÅK – Stanislav V. KUL'ČIC'KIJ (eds.), *Postanovia CVK i RNK SRSR «Pro ohoronu majna deržabnih pidpriëmstv kolgospiv ta kooperacij j zmichennâ gromads'koï (socialističnoï) vlasnosti»*. *Golodomor 1932–1933 rokii v Ukraïni: dokumenti i materialy*, Kiïv 2007.

6 of Chapter 2 of this instruction, kulaks (and most peasants could be counted as such) could be subject even to death penalty for the theft of the kolkhoz property. For similar offenses, workers were punished with 10 years' imprisonment.^[19] On the basis of this new law, between August and November 1932, the authorities of the State Political Directorate and the militia of the Ukrainian SSR punished 21,197 persons in total.^[20]

In the period of increasing famine, since 1932, the Communist authorities also began to implement a restrictive total control of the population migration in the entire USSR, especially preventing peasants from escaping into cities. On 27 December 1932, the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR adopted rules on internal passports and Order No 1917 on the implementation of a unified passport system in the USSR and the obligation to register passports. As a result of these changes, the passport became the only legal document, on the one hand, to confirm the person's identity and, on the other hand, to travel within the USSR. Each citizen was required to register his new place of stay within the next 24 hours.^[21] The right to obtain a passport was not granted to certain categories of persons, including peasants, fully denying them a legal possibility of any escape from the areas affected by famine.

The aim of the present analysis is, based on a new method, the estimation of population losses resulting from the reduced number of live births in the areas of the then Ukrainian SSR, caused by the Holodomor.

The time-scope of this study covers three years (1932–1934). Although the main phase of the Holodomor was in 1932–1933, but given that pregnancy lasts for 9 months, the decision was made to extend the analysis period by another year. The spatial scope of the study covers the area of the then Ukrainian SSR, which corresponds to the territory of today's Ukraine without oblasts of: Zakarpattia (it belonged to Czechoslovakia), Lviv, Ternopil, Ivano-Frankivsk, Volyn, Rivne (they belonged to Poland), Chernivtsi and the south-western part of Odessa (they belonged to Romania) and Sevastopol and the Autonomous Republic of Crimea (under the then USSR, they were part of the Russian SFSR).

Data and method

Data of the censuses in the USSR realised in the period of Stalinism more or less diverge from the actual situation, which is largely a result of political and propaganda objectives they were supposed to serve. An extreme example is the

---

[19] Āna BEDIK, «*Zakon pro pāt' koloskiv*»: *pričini poāvni ta realizaciā*, in: Mižnarodna konferenciā «Štučnì golodi v Ukraìni XX stolittā», Kiiv 2018, pp. 88–95.

[20] Galuzevij Deržavnij Arhiv Službi Bezpeki Ukraìni, fond 42, opis 1, sprava 9, arkuš 52.

[21] Damir R. FATIHOV, *Stanovlenie i razvitie sobietskoj pasportnoj sistemy*, Pravoporādok: istoriā, teoriā, praktika 2 (3), 2014, pp. 117–119.

census of 1937, whose results were not approved of by Stalin, which resulted in persecution of its organizers in later years. Thus, the decision was made to rely on the census from 1959, whose credibility is not undermined. In addition, the census covered Ukrainian territories which in the 1930s were, on the one hand, part of the USSR (where the Holodomor took place) and, on the other hand, part of the interwar areas of Czechoslovakia, Poland and Romania, where no famines were reported during this period. Therefore, comparing the age structure of the population born in the 1930s on both sides of the pre-war border, it is possible to estimate quite accurately the indirect demographic losses in Ukraine, associated with a decrease in the number of births. This is an approach that alludes to that used, among others, in publications by Bezo and Maggi [22] and Lumey et al. [23]

A comparison of the age structure of the population of the regions which before World War II were within the borders of the USSR and in Poland is a confirmation of the hypothesis that the age structure of the population of Ukraine recorded in the census of 1959 may serve to determine indirect demographic losses during the Holodomor. The idea of this method was explained because of the neighbouring and very similar culturally Zhytomyr Oblast (it belonged to the USSR in 1932–1934) and Rivne Oblast (it belonged to Poland). Figure 1 shows that what differentiates between them is the number of the population born in 1932–1935.

Therefore, to estimate the size of the smaller number of births caused by the Holodomor, differences in the numbers of the groups born in 1932–1934 between oblasts affected by the Holodomor and the non-affected ones could be used.

Still, following the example of the Zhytomyr and Rivne oblasts, first, the scaling factor is calculated to determine the population loss for the Zhytomyr Oblast. Since the total population of the Zhytomyr Oblast in 1959 was 1,603,604 people, and of the Rivne Oblast 926,225 people, this scaling factor is 1.73 ($1,603,604/926,225$). In the second stage, this scaling factor is applied to the population number of surveyed groups of people born in the period 1932–1934. So, if there was no Holodomor in the Zhytomyr Oblast, in 1959 its population would amount to:

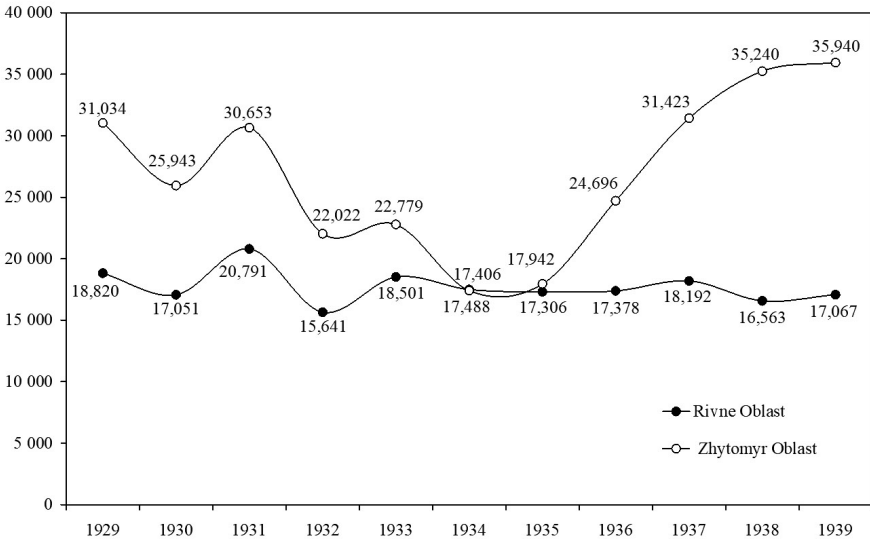
- ▶ those born in 1932 would amount to 27,080 people ($15,641 * 1.73$) instead of the recorded 22,022 people, which gives a shortage of 5,058 people;
- ▶ those born in 1933 would amount to 32,031 people ($18,501 * 1.73$) instead of the recorded 22,779 people, which gives a shortage of 9,252 people;
- ▶ those born in 1934 would amount to 30,278 people ($17,488 * 1.73$) instead of the recorded 17,406 people, which gives a shortage of 12,872 people.

---

[22] Brent BEZO – Stefania MAGGI, *Living in “Survival Mode”: Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine*, *Social Science & Medicine* 134, 2015, pp. 87–94.

[23] Lambert H. LUMEY – Mykola D. KHALANGOT – Alexander M. VAISERMAN, *Association Between Type 2 Diabetes and Prenatal Exposure to the Ukraine Famine of 1932–33: a Retrospective Cohort Study*, *The Lancet Diabetes & Endocrinology* 3 (10), 2015, pp. 787–794.

FIGURE 1. POPULATION IN THE ZHYTOMYR AND RIVNE OBLASTS BORN IN THE 1930S (ACCORDING TO THE DATA OF THE POPULATION CENSUS OF 1959)

Source: Built according to the data of Vsesoûznaâ perepis' naseleniâ 1959 goda. Tablica 2.5. Raspredelenie vsego naseleniâ i sostoâših v brake po polu i vozrastu. Rossijskij Gosudarstviennyj Arhiv Èkonomiki. Fond 1562, Opis' 336, Delo 1535–1548. Rossijskaâ Gosudarstviennaâ biblioteka, otdel „literatury ograničennogo pol'zovaniâ”, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_59_r.php (17. 12. 2020).

Thus the hypothetical (if there had been no Holodomor) number of the population of the Zhytomyr Oblast born between 1932 and 1934 would amount to 89,389 people (27,080 + 32,031 + 30,278), while actually it was 62,207 people, which gives a shortage of 27,182 people. This represents as much as 30.4% of the estimated hypothetical population of Zhytomyr Oblast born in the period of 1932–1934.

Considering that the Holodomor more concerned the rural population of the Ukrainian SSR,^[24] it was decided to divide the analysed oblasts into two groups according to their urbanization level: more urban and less urban. The urbanization level is determined as the percentage of urban population with respect to the whole population as of the time of the census of 1959.

[24] See A. GRAZIOSI, *The Impact*; N. M. LEVČUK – T. BORÂK – O. VOLOVINA – O. P. RUDNIC'KIJ – A. B. KOVBASÛK, *Vtrati mis'kogo*.

Table 1 contains the results of estimating the urbanization level of the oblasts which in the 1930s were part of the Soviet Union. Table 2 shows the results of estimating the urbanization level of the oblasts which in the 1930s were part of Poland. The names of the oblasts are given according to the administrative division valid in 1959, and the current names (if different) are given in parentheses. The indication of more urban (“U”) and less urban (“N”) oblasts are given in the last columns of the tables. In particular, “U” indication refers to the oblasts where urban population exceeds 33% of the whole population.

TABLE 1. RESULTS OF CALCULATION (AS OF 1959) OF THE URBANIZATION LEVEL IN THE OBLASTS OF UKRAINE WHICH WERE PART OF THE SOVIET UNION IN THE 1930S (NAMES OF OBLASTS FROM 1959, AND THE CURRENT ONES IN PARENTHESES)

Oblast (Region)	Urban population	Whole population	Urbanization level	Group
Cherkasy	345,519	1,503,254	23.0%	N
Chernihiv	349,809	1,553,773	22.5%	N
Dnipropetrovsk	1,898,765	2,704,783	70.2%	U
Kharkiv	1,573,738	2,520,129	62.4%	U
Kherson	332,761	824,167	40.4%	U
Khmelnitskyi	304,88	1,611,412	18.9%	N
Kirovohrad	375,842	1,217,929	30.9%	N
Kyiv	443,573	1,719,100	25.8%	N
Luhansk	1,944,633	2,452,172	79.3%	U
Mykolaiv	400,31	1,013,839	39.5%	U
Odessa	956,694	2,026,609	47.2%	U
Poltava	483,773	1,631,706	29.6%	N
Stalino (Donetsk)	3,656,240	4,262,048	85.8%	U
Sumy	484,864	1,513,718	32.0%	N
Vinnitsia	363,135	2,142,045	17.0%	N
Zaporizhzhia	828,892	1,463,849	56.6%	U
Zhytomyr	417,057	1,603,604	26.0%	N

Source: Authors' own calculations based on Vsesoŭznaâ perepis' naseleniâ 1959 goda. Tablica 2.5. Raspređenje vsego naseleniâ i sostoâših v brake po polu i vozrastu. Rossijskij Gosudarstviennyj Arhiv Èkonomiki. Fond 1562, Opis' 336, Delo 1535–1548. Rossijskaâ Gosudarstviennaâ biblioteka, otdel „literatury ograničennogo pol'zovaniâ”, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_59_r.php (17. 12. 2020).

Thus, the calculation of demographic losses in more urban oblasts (indicated with “U” in table 1) is based on the comparison of their population structure with the data on the Lviv Oblast (only “U” in table 2). The calculation of demographic losses in less urban oblasts (indicated with “N” in table 1) is based on the comparison of their population structure with the data on the Volyn, Rivne, Stanislav (Ivano-Frankivsk) and Ternopil Oblasts (indicated with “N” in table 2).

TABLE 2. RESULTS OF CALCULATION (AS OF 1959) OF THE URBANIZATION LEVEL IN THE OBLASTS OF UKRAINE WHICH WERE PART OF POLAND IN THE 1930S (NAMES OF OBLASTS FROM 1959, AND THE CURRENT ONES IN PARENTHESES)

Oblast (Region)	Urban population	Whole population	Urbanization level	Group
Lviv	821,338	2,107,858	39.0%	U
Rivne	157,702	926,225	17.0%	N
Stanislav (Ivano-Frankivsk)	249,437	1,094,639	22.8%	N
Ternopil	179,599	1,085,586	16.5%	N
Volyn	231,184	890,456	26.0%	N

Source: Authors’ own calculations based on Vsesoūznaâ perepis’ naseleniâ 1959 goda. Tablica 2.5. Raspredelenie vsego naseleniâ i sostoâših v brake po polu i vozrastu. Rossijskij Gosudarstviennyj Arhiv Èkonomiki. Fond 1562, Opis’ 336, Delo 1535–1548. Rossijskaâ Gosudarstviennaâ biblioteka, otdel „literatury ograničennogo pol’zovaniâ”, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_59_r.php (17. 12. 2020).

When discussing the results, the coefficient of variation (CV) was used to analyse the differentiation,^[25] and for spatial autocorrelation analysis, Moran’s *I* statistic^[26] (when giving weights in the spatial weight matrix, rows were standardized to the value of one).

Of course, the obtained results should be considered as an approximate estimate of losses. A distorting effect on the population losses was also exerted by operations during World War II and the Nazi occupation of the lands of today’s Ukraine, especially the Holocaust,^[27] the number of people evacuated from western Soviet

[25] Elam E. McELROY, *Applied Business Statistics. An Elementary Approach*, San Francisco 1971.

[26] Patrick A. P. MORAN, *The Interpretation of Statistical Maps*, Journal of the Royal Statistical Society. Series B (Methodological) 10 (2), 1948, pp. 243–251.

[27] Karel C. BERKHOFF, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Cambridge 2008; Yitzhak ARAD, *The Holocaust in the Soviet Union*, Lincoln–Jerusalem 2009; Wendy LOWER, *Axis Collaboration, Operation Barbarossa, and the Holocaust in Ukraine*, in: Alex J. Kay – Jeff Rutherford – David Stahel (eds.), *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization*, Martlesham-Rochester 2012, pp. 186–219; Anatolij PODOLSKIJ, *Pamâť pro Golokost v Ukraïni: zagal’nij kontekst ta sučasnij stan*, Haukovì zapiski Institutu poliùičnih

territories ahead of the German advance in 1941–1942,^[28] Soviet occupation in 1939–1941 of the area belonging to the former Second Polish Republic^[29] and displacement of hundreds of thousands of Polish citizens, many of them Jews in 1944 and 1945.^[30]

Results

The estimation of the shortfall of population born in 1932–1934 in the oblasts of Ukraine based on the above approach proves a demographic reduction in the mentioned age group amounting to over 0.5 million of birth shortfall. This corresponds with the results obtained by Levčuk et al. – 0.6 million.^[31] But it is much lower than the estimate made by Kulčič'kij and Êfimenko – 1.3 million.^[32]

Table 3 shows the results obtained in breakdown by oblasts, and Figure 2 the same results in spatial terms. Statistically, the volume of the shortfall of births was highly differentiated (as the CV is as much as 42.9%), while in spatial terms it was poorly focused (Moran's I statistic had the value of 0.31).

Cherkasy, Kirovohrad and Poltava oblasts have the highest deviation of the population of that age group from the hypothetical value (as if the Holodomor had never happened): the number of people born there in 1932–1934 was almost half of the hypothetical value.

---

i etnonacional'nih doslidžen' im. Ī.F. Kurasa 4, 2012, pp. 195–207; Kim C. PRIEMEL, *Occupying Ukraine: Great Expectations, Failed Opportunities, and the Spoils of War, 1941–1943*, Central European History 48 (1), 2015, pp. 31–52.

[28] Sergei MAKŠUDOV, *Evacuation Documentation and Testimonies as Sources for the Study of Soviet Jewish Population Losses during World War II*, Holocaust and Genocide Studies 26 (1), 2012, pp. 120–130.

[29] Jan Tomasz GROSS, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton 1988; Grzegorz HRYCIUK, *Victims 1939–1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland*, in: Elazar Barkan – Elizabeth A. Cole – Kai Struve (eds.), *Shared History – Divided Memory. Jews and Others in Soviet-Occupied Poland 1939–1941*, Leipzig 2007, pp. 173–200.

[30] Grzegorz HRYCIUK, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005; Albert KAGANOVITCH, *Stalin's Great Power Politics, the Return of Jewish Refugees to Poland, and Continued Migration to Palestine, 1944–1946*, Holocaust and Genocide Studies 26 (1), 2012, pp. 59–94; Īvan M. MIŠAK, *Ukraïns'ko-poľskij obmin naseleonnâm u 1944–1946 rr.: novitnâ istoriografiâm*, Gileâ: naukovij vistnik 42 (12), 2010, pp. 152–159.

[31] N. M. LEVČUK – T. BORÂK – O. VOLOVINA – O. P. RUDNIC'KIJ – A. B. KOVBASÛK, *Vtrati miš'kogo*.

[32] Stanislav V. KULČIC'KIJ – Gennadij G. ÊFĪMENKO, *Demografični naslidki golodomoru 1933 roku v Ukraïni. Vsesoûsnoj perepis 1937 roku v Ukraïni: dokumenty ta materiali*, Kiïv 2003.

TABLE 3. RESULTS OF THE SHORTFALL OF POPULATION BORN IN 1932–1934 IN THE OBLASTS OF UKRAINE THAT WERE PART OF THE SOVIET UNION (NAMES OF OBLASTS FROM 1959, AND THE CURRENT ONES IN PARENTHESES)

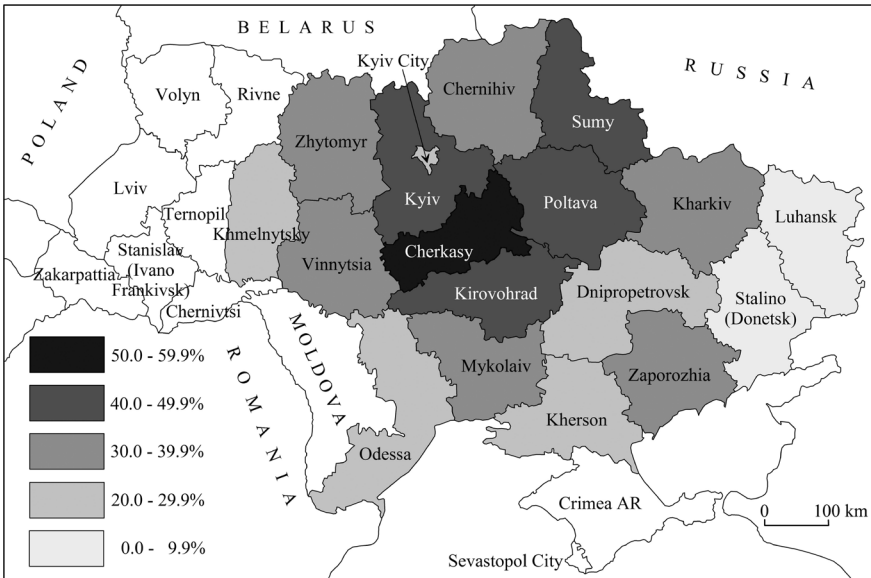
Oblast (Region)	Shortfall of population born in 1932–1934, with respect to the hypothetical population	
	Absolute value, persons	Relative value, %
Cherkasy	42,677	51.1%
Kirovohrad	33,528	49.5%
Poltava	44,701	49.3%
Kyiv	43,716	45.7%
Sumy	35,693	42.4%
Kharkiv	48,372	35.6%
Chernihiv	29,247	33.9%
Vinnytsia	39,714	33.4%
Mykolaiv	16,743	30.6%
Zhytomyr	27,182	30.4%
Zaporizhzhia	23,951	30.3%
Dnipropetrovsk	40,202	27.5%
Kherson	11,670	26.2%
Khmelnyskyi	23,180	25.9%
Odessa	22,118	20.2%
Kyiv City	11,994	20.1%
Luhansk	6,891	5.2%
Stalino (Donetsk)	6,772	2.9%
Total in Ukraine SSR	508,351	28.3%

Source: Authors' own calculations.

The impact of the Holodomor on the birth rate in the Stalino (Donetsk) and Luhansk Oblasts was significantly smaller due to the fact that a considerable number of people there were engaged in industry and used a food rationing system at that time.^[33] Besides, due to the intensive industrial development, a lot of people from other parts of the Soviet Union later were relocated to these oblasts, which

[33] Tanja PENTER, *From a Local Erfahrungsgeschichte of Holodomor to a Global History of Famines*, *Contemporary European History* 27 (3), 2018, pp. 445–449.

FIGURE 2. SPATIAL DIFFERENTIATION OF THE SHORTFALL OF POPULATION BORN IN 1932–1934 IN THE OBLASTS OF UKRAINE THAT WERE PART OF THE SOVIET UNION (NAMES OF OBLASTS FROM 1959, AND THE CURRENT ONES IN PARENTHESES)

Source: Authors' own study.

changed the age structure of the population.^[34] In 1959 the Odessa Oblast had a larger territory and population than in the 1930s, when its west-southern area was part of Romania. The obtained value of the shortfall of the Odessa Oblast population is, therefore, low.

The approach based on the determination of a hypothetical size of the population is used in the estimates. In particular, the age structure of the population of those Ukrainian oblasts which in the 1930s were part of Poland and did not suffer from famine is used for comparison. The information base of the research is data of the population census of 1959. The estimates show that, in the majority of Ukrainian oblasts, the percentage of shortfall of the population born in 1932–1934 is over 30% with respect to the hypothetical population, calculated using the assumption as if the Holodomor had never happened. In general, the shortfall of the population born in those years in Ukraine is over 500 thousand people (28.3% of the hypothetical population). The estimates show that the Cherkasy, Kirovohrad

[34] Volodimir O. ROMANCOV, *Dečki aktual'ni aspekti demografičnoj situacii v Ukraini u 1945–1990 rr.*, *Ukraïns'kij istoričnij žurnal* 10–11, 1992, pp. 37–41.

and Poltava oblasts were the most affected by the population loss: the size of the population born there in 1932–1934 (according to the data of the census of 1959) is almost twice less than the hypothetical size of population. Further research will focus on the estimation of the shortfall of population caused by the Holodomor in cities and rural areas of Ukraine.

Conclusions

The main reason for the popularity of the method of punishment by artificial starvation was not so much the fact of its effectiveness for the then Stalinist policy, as the fact that the authorities managed to hide its real scale from the public. It showed the followers of Stalin's methods that one could afford the most brutal crimes if one could conceal them. Thus, identifying the real scale of the Holodomor remains an important research task and allows for a broad discussion of the methods and nature of the crimes of communism, regardless of the country and the time of implementation.

The functioning of the USSR can be comprehensively and substantively assessed in various aspects: from sociological and cultural to financial and demographic ones. In any case, it is important to obtain the correct and objective source material, because throughout the whole period of functioning of the USSR, and even later, there were systemic attempts to forge and blur reality. In this respect, conducting any analysis based on demographic data is a very difficult task. The authors realize that the method of estimating indirect demographic losses in the territory of the Ukrainian SSR between 1932 and 1934 used in this study has considerable substantive shortcomings; nevertheless, it allows partial circumvention of forging censuses from the Stalin era.

Looking at the results, one should be aware that the end of World War II did not end the suffering of the inhabitants of Ukraine. Also, after its end, periods of famine^[35] and deportation^[36] occurred, albeit on a smaller scale.

The calculated population losses due to a reduced number of births during the Holodomor are just over 0.5 million and, comparing to other estimates, are closer to their lower limit.

The results of the conducted studies confirm a frequent thesis that the Holodomor in 1932–1933 was artificial in nature, mainly due to political-economic factors.

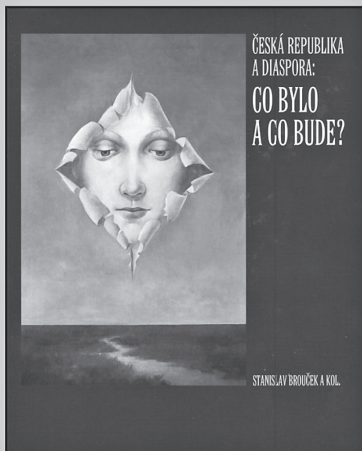
---

[35] Donald FILTZER, *Soviet Workers and Late Stalinism. Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II*, Cambridge 2002; Donald FILTZER, *The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia, Health, Hygiene, and Living Standards, 1943–1953*, Cambridge 2010; Oleg V. PAVLIV, *Golodomor 1946–1947 rokiv. Regioni zahinoi Ukraïni ta Besarabii*, Molodij včenij 5, 2016, pp. 477–480.

[36] Eric MARGOLIS, *The Forgotten Genocide*, <http://www.holodomorsurvivors.ca/TheForgottenGenocide.html> (17. 12. 2020).

The Holodomor, because of its scale, occupies a special place in comparison to other cases of famine which occurred in the times of the USSR. The concentric character of the population loss within the political and administrative territory of the Ukrainian SSR (Fig. 2) additionally confirms the deliberate policy of famine of the then communist authorities towards the civilian population of this republic.

The tragedy of the Holodomor did not equally affect the population of oblasts of the then Ukrainian SSR. Areas which were mainly rural, distant from large cities, and whose population did not have alternative food sources (except the results of their own work, still largely confiscated by the authorities) were the most affected by the fall in births. In spatial terms, areas located in the centre and in the north of the then Ukraine, especially the oblasts of Cherkasy, Kirovohrad, Poltava, Kyiv (but not the city itself), and Sumy were the most severely affected. This was considerably influenced by the fact that the communist apparatus aimed its repressions mainly against the rural population.

Stanislav Brouček a kol.

**Česká republika a diaspora:
Co bylo a co bude?**

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.,
a Nová tiskárna Pelhřimov. Praha
– Pelhřimov 2019, anglické resumé,
přílohy, jmenný rejstřík

Kniha představuje výběr úvah o užitečnosti dialogu mezi akademickou sférou, politikou a nositeli vnější migrace, které s určitou přibližností můžeme zahrnout pod pojem česká diaspora. Text si neklade za cíl detailní popis vztahu ČR a diaspora, nýbrž míří k podstatě věci, a především se vyjadřuje k tomu, co je třeba učinit, aby vztah ČR vůči těm, kteří se k ní jakýmkoliv způsobem hlásí, dostal oboustranně prospěšný, a tudíž funkční vztah. Nejedná se o žádné laciné výkaznictví, co zodpovědné orgány podnikly ve prospěch zahraničního Čecha a občana ČR žijícího trvale nebo dočasně mimo české země.

Cena 270 Kč

ISBN 978-80-88081-24-1 (Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.)

ISBN 978-80-7415-190-3 (Nová tiskárna Pelhřimov)

WE, THE PEOPLE: PROFILING SOVIET PARTY ELITES, 1900s–1990s

Katya Vladimirov

Abstract: The article profiles the upper echelon of the Communist Party of the Soviet Union, specifically the members of the CC CPSU, and quantifies its evolution as a group by means of a statistical analysis of certain elements in the personnel files of CC members. The analysis is based on a database of 1,931 people whose personnel files were entered into a specially designed database with fifteen different characteristics: dates of birth and death, social origins, nationality, education, ranks, places of work, burial places, and others. A statistical analysis of the data allows a detailed profile of Communist Party elites and benefits us enormously in assessing the structure and nature of the Soviet state from 1917 to 1990. The profiling shows that the members of the highest body of party power were indeed representatives of the people: they came from humble origins and belonged to dozens of national and ethnic groups. Additionally, the generational approach leads to many other surprising discoveries that help retire many stereotypes and myths harbored by historians of Russia and the Soviet Union.

Historická demografie, 2021, 45:2, 177–202

Keywords: Soviet Union, Communist party of the Soviet Union, Central Committee of the Communist party of the Soviet Union, elites, generations, history of generations, Soviet history, USSR statistics

Contact: Katya Vladimirov, PhD, Department of History and Philosophy, Kennesaw State University, 1000 Chastain Rd, Kennesaw, GA, 30144, e-mail: kvladimi@kennesaw.edu

Introduction

History does not guarantee happy endings, yet destinations should be of less concern to historians than movements. The history of any civilization (Soviet included) does not move in a straight line but was imbued with oscillation, curves, and shifts. These tide-like motions reflected the flows and ebbs of generations, each with a different peer personality and lifecycle story. The history is the autobiography of historical generations (or an anatomy of history with added “physiognomy”). The historical process might be seen as the accumulation of people’s life experiences, and the generation is a social measurement of time embodied by these experiences.

The generation is defined not biologically or genealogically but by cumulative life experience that varies from generation to generation. Therefore, at any given time in history, several biological generations exist simultaneously, but each of them represents a unique cultural phenomenon, e. g., “Fathers and Sons”, since each was

formed by different events that shaped their collective worldviews and ideology. Karl Mannheim argues that the events experienced by adolescents form different generational units or cohorts and that the acquired ideas serve as guidelines for later life actions. The elites have been the most representative of these generational cohorts, and their generational inclusion defined their destiny.^[1]

In the course of ninety years, from 1900 to 1990, the top Soviet government was not a uniform monolith: there were five distinct generations in power from 1900 to 1990. Each generation was a cohort united by a common background, education, and career patterns that lived through a series of particular unique historical events that formed their political and social views. Each generation rose to power and held it “till death”, protecting its turf in ferocious competition from other generations. Each generation possessed a particular personality that influenced and at the same time reflected alternating patterns of Soviet history between liberalization and suffocation, fragmentation and consensus, internationalism and nationalism, and cultural thaws and purges. History by generations is essential for any comprehensive analysis of Soviet and Russian state and society.

The Central Committee of the Communist Party, the highest organ of the Communist Party between congresses, carried a heavy burden. For almost one hundred years, it was mandated to direct all the activities of the party and the local party organs, carry out the recruitment and assignment of leading cadres, lead the work of the central governmental and social organizations of workers, create various organs, institutions, and enterprises of the party, and supervise their actions. The Central Committee was in charge of millions of lives, yet it was a small group comprised of less than 200 people at a time; overall, 1,931 people. Its members were elected at party congresses, some multiple times. Each official might have been elected as a candidate and a full member; consequently, they were analyzed as one group.

The upper party elite was a social group that lived through several stages of development, which were connected to the historical evolution of the Soviet state

---

[1] The collective biographical sketch of what I deem to be the historical generations of the Central Committee (or an anatomy of their history with added “physiognomy”) has references in S. N. ZENKIN, *Pokolenie v sotsio-kul'turnom kontekste XX veka*, Nauka 2005, p. 130–136; Jose ORTEGA Y GASSET, *El tema de nuestro tiempo: prólogo para alemanes*, in: Domingo Hernández Sánchez (ed.), Tecnos 2002; Karl MANNHEIM, *Wissenssoziologie; Auswahl aus dem Werk*, Luchterhand, 1964; Lewis S. FEUER, *The Conflict of Generations: The Character and Significance of Student Moments*, Basic 1969; Hans JAEGER, *Generationen in der Geschichte: Überlegungen zu einer umstrittenen Konzeption*, *Geschichte und Gesellschaft* 3, 1977, s. 429–52; Anton OLEINIK, *Smena pokolenii v elite i stabil'nost' sotsial'no-politicheskoi systemy*, Nauka 2008; Robert J. BRYM – Vladimir GIMPELSON, *The Size, Composition and Dynamics of the Russian State Bureaucracy in the 1990s*, *Slavic Review* 63, 2004, No.1, p. 90–112; Bruce LINCOLN, *The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia*, Northern Illinois University Press, 1990; Don K. ROWNEY – Eugene HUSKEY (eds.), *Russian Bureaucracy and the State: Officialdom from Alexander III to Vladimir Putin*, Palgrave Macmillan, 2009; Mikhail VOSLEN-SKIY, *Nomenklatura: Gospodsbuyushchii klass Sovetskogo Soyuza*, Zakharov 1991.

and society: birth at the time of revolutionary change; its proper establishment as a social group in the 1920s; its transition to “adulthood” during the late 1930s; its maturation after the Great Patriotic War; its closing up to protect itself from power dilution in the 1960s; and finally, its deterioration and demise in the 1980s.

The article, thus, profiles the upper echelon of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU), specifically the members of its Central Committee (CC), and quantifies its evolution as a group by means of a statistical analysis of certain elements in the personnel files of CC members. The information correlated with the data from the Party Congresses. Here is a list of the Party Congresses from 1903 to 1990: 2nd Congress of the Russian Social Democratic Labor Party (1903), 3rd Congress of the Russian Democratic Labor Party (1905), 4th Congress of the Russian Social Democratic Labor Party (1906), 5th Congress of the Russian Social Democratic Labor (1907), 6th Congress of the Russian Social Democratic Labor Party (1912), Extraordinary 7th Congress of the Russian Communist Party (Bol’sheviks) (1918), 8th Congress of the Russian Communist Party (Bol’sheviks) (1919), 9th Congress of the Russian Communist Party (Bol’sheviks) (1920), 10th Congress of the Russian Communist Party (Bol’sheviks) (1921), 11th Congress of the Russian Communist Party (Bol’sheviks) (1922), 12th Congress of the Russian Communist Party (Bol’sheviks) (1923), 13th Congress of the Russian Communist Party of the Bol’sheviks (1924), 14th of the All-Union Communist Party (1925), 15th Congress of the All-Union Communist Party (1927), 16th Party Communist Party of the Soviet Union (1930), 17th Party Congress (1934), 18th Party Congress (1939), 19th Party Congress (1952), 20th Party Congress (1956), Extraordinary 21st Party Congress (1959), 22nd Party Congress (1961), 23rd Party Congress (1966), 24th Party Congress (1971), 25th Party Congress (1976), 26th Party Congress (1981), 27th Party Congress (1986), and 28th Party Congress (1990).^[2]

The analysis is based on a database of 1,931 people.^[3] The CC was a group comprised of two hundred to four hundred people at a time. Its members were elected at party congresses, some of them, multiple times. These personnel files were entered into a specially designed database with fifteen characteristics: dates of birth and death, social origins, nationality, education, ranks, places of work, burial places, and others. A statistical analysis of the data allows a detailed profile

---

[2] “Congresses of the Communist Party of the Soviet Union”, <https://www.marxists.org/history/ussr/government/party-congresses/index.htm> (9. 2. 2021).

[3] The database is based on the data from Rossiiskii Gosudarsvennyi arkhiv noveishey istorii (RGANI), ff. 2, 3, 5, 8; Yuriy GORIACHEV, *Tsentral’nyi Komitet Kommunisticheskoi Partii Sovetskogo Soyuza, 1917–1991gg*: Istoriko-biograficheskii spravochnik, Parad, 2005, p. 1–495; Sostav rukovodiashchikh organov Tsentral’nogo Komiteta partii-Politburo, Sekretariata, Orgburo TsK (1919–1990 gg.), *Izvestiia TsK KPSS*, 1990; Igor B. ORLOV, *Vyshchaia partiinaia elita SSSR*, <http://www.pseudology.org/Reklama/TopPartElita.htm>. (21. 1. 2021).

of Communist Party elites and benefits us enormously in assessing the structure and nature of the Soviet state from 1917 to 1990.^[4]

Initially, all personnel files (more than 4,000) were systematized by birth dates. This arrangement, however, was invalid: people did not have choices over their birth. They did, however, make choices regarding their career. The first important step in their climb to the top of the power pyramid was the decision to join the Communist Party. As a result, the analysis was shifted to this focal career point.

The choice to join the Bolsheviks party defined the future. The revolution delivered its promise. All who were notable in 1917 and persevered in their endeavors became even more noteworthy after 1917. According to L. G. Protasov, in 1917, there were 7,000 party activists (all parties).^[5] He was able to collect data for 5,517 people. Out of those people, there were 762 “pure Bolsheviks”, i.e., those who had never been members of other parties.^[6] Their dedication was rewarded by successful social mobility. Out of those 762, 277 or 36.4 percent moved to Moscow. While in 1917, there were only six residing in Moscow (Rykov, Yaroslavskiy, Smirnov, Somov, Stykov, and Zakharov). Thus, between 1917 and 1926 (with few exceptions in 1929 and 1930), every tenth person moved to Moscow. That group thus consisted of “a provincial surplus”. G.I. Petrovskiy was a typical representative of that group. Born in 1878, he was the son of a tailor from Kharkov province. A party member from 1898, he died of natural causes and was buried at Red Square. There were many other examples, such as I.A. Likhachev, who was born in 1896 and was a party member from 1917, and A. G. Rogov, who was born in 1886 in Krasnoyarsk and became a party member in 1917.

The provincial surplus arrived in Moscow from various nearby cities. The largest groups came from Samara (18), Tver’ (13), Ryazan’ (12), Petrograd (12), Nizhniy Novgorod (12), Voronezh (10), Tula (9), Revel (9), Yekaterinburg (9), Saratov (8), Kharkov, Ufa, Smolensk, Simbirsk, Lugansk, Kiev, Minsk, Pskov, and Vinnitsa. In total, there were 259 Bolsheviks who relocated to Moscow from the provinces. During the repressions, 118 of them were killed, almost one-half, or 45.5 percent. Those who did not relocate and continued to serve the party in the provinces suffered less, with 30 percent purged. For the lucky ones, it was the price of social mobility, which granted them twenty years of a successful career. The Bolshevik elite formed before 1917 and soundly fluctuated into a new power system: all those who were active in 1917 became principal after 1917.^[7]

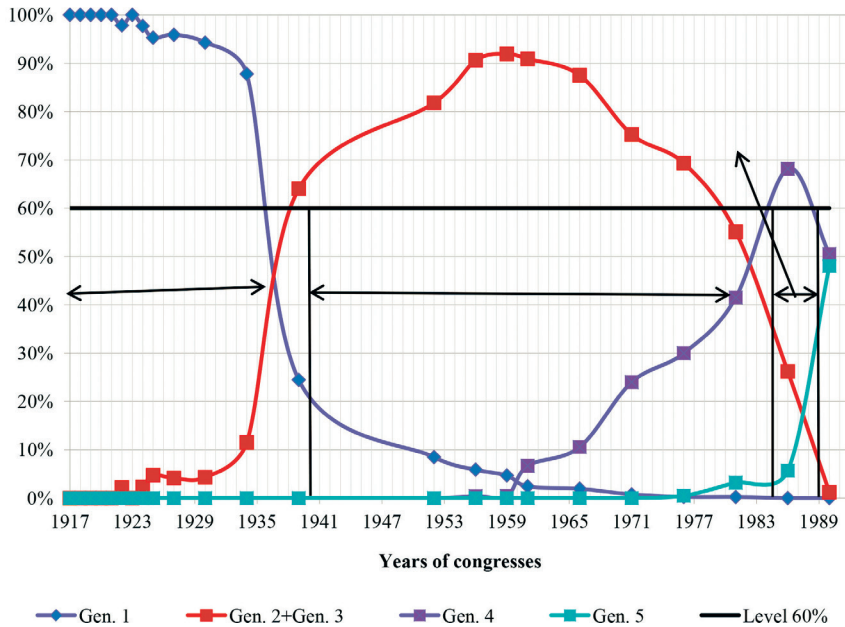
[4] I want to extend my special gratitude to Dr. Natalia Tikhomirova and Dr. Sergey Karavaev. The design of the database and its analysis would not have been possible without their unique expertise and generous contribution to my work.

[5] L. G. PROTASOV, *Ludi uchredite’nogo sobraniia: portret v interiere epokhi*, Rossiiskai politicheskaiia entsiklopediia 2008.

[6] The selection was done only for the provincial activists, not the leadership.

[7] L. G. PROTASOV, *Sotsial’naia i politicheskaiia istoriia rossiiskoy provintsii v epokhu moder-*

GRAPH 1. DISTRIBUTION OF THE MEMBERS OF AND THE CANDIDATES TO THE CPSU CENTRAL COMMITTEE ACCORDING TO FIVE GENERATIONS

Source: Author’s own calculation, for sources of the database see footnote 3.

Note: The line at 60% identifies the majority of that generation. The arrows points to rise and vanishing of that generation from the political scene.

Graph 1 shows the distribution of the members of and the candidates to the CPSU Central Committee (altogether 1931 people) according to five generations. Each generation has been consequently identified by the party membership; the decision to join the party was an actual birth for each member of a generation. The generation was considered a majority rule if and when 60 percent of its members were in power.

The first generation (Revolutionaries) joined the party before 1917. This group comprised 259 people who governed the country for 20 years. This generation was forced out by the Stalinist purges in 1936–1939, and more than 40 percent of this generation perished. It was replaced by the second generation (“Stalinists”) that consisted of 617 people who took the vacant positions. The third generation (Patriots), in the amount of 235 people, joined the party during the Great Patriotic War (1941–1945).

nizatsii XIX-nachala XX veka, <http://www.tsutmb.ru/nu/nauka/index.php/component/content/article/241-----xix--xx-.html> (21. 1. 2021).

The second generation was in power until the 1970s and, together with the third generation, was in charge of major decision-making for forty years. The fourth generation (Romantics) consisted of 590 people, joined the party after the war with high hopes of liberalization. They were, however, in charge for only a very short period of time and merged with the third generation. The last or fifth generation (*Gobachevtsy*), in the amount of 235 people, were brought up to the stage as an attempt to replace the old guard. Infusing the Central Committee with new blood (more than 51 percent of membership) came too late and was futile.

The Communist Party's rule ended with collapse. Yet, the major crisis of the party system commenced much earlier than the last decade of the Soviet Union's existence. The modern times of industrialization and emancipation awakened rural areas of the multimillion empire, induced its population's unprecedented social mobility, and promised "paradise", i. e., advancement, power, glory, and privileges for all. Yet, the Kremlin tower had room only for a few. By the late 1960s, the top echelon of the Soviet party and government formed an exclusive cast of players with enormous authority who stayed in power for as long as they could by limiting access to their inner circle.^[8] Mikhail Gorbachev and his reforms, Reagan and his speeches, Chernobyl, and national movements were simply the symptoms, not the catalysts that ended the Soviet Empire. Like any living system, it had its rise and its heyday with eventual stagnation and collapse from within.^[9]

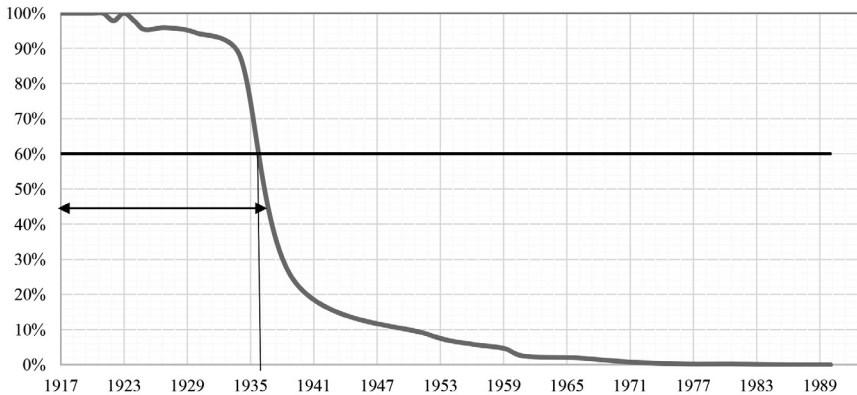
The generational approach leads to many other surprising discoveries that retire many stereotypes and myths harbored by historians of Russia. The myth of the most educated cohort of the original revolutionaries replaced by ignorant commoners during the Great Retreat of the 1930s was partially dismantled: the purged were far less educated than their replacements. The concept of "the workers' state" was challenged by the fact that more than 70 percent of party and state elites were born in villages. The importance of a worker/peasant background for advancement within the party ranks was not significant since more than 70 percent of the highest party and Soviet elites after the 1930s did not identify their social origins in their personnel files and did not claim to be a worker or a peasant. For them, the bureaucracy became an identity. The story of total domination by Russian cadres was somewhat shaken by the significant presence of minorities among members of the Central Committee. The reason that Nikita Khrushchev's reforms

---

[8] The Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (before spring 1917: The Central Committee of the RSDRP; from 1917 to 1918: The Central Committee of the RSDRP(b); from 1925 to 1952: the Central Committee of the VKP(b).

[9] The party grew from 240,000 members at the VI Congress in 1917 to 386,000 at the XII Congress in 1923, and to 19 million in 1986 (one party member per fifteen people.) At the same time, membership in the Central Committee did not expand at the same rate, from 193 to 400 in 1986.

GRAPH 2. DISTRIBUTION OF THE MEMBERS OF AND THE CANDIDATES TO THE CPSU CENTRAL COMMITTEE FOR THE FIRST GENERATION

Note: The line at 60 percent shows the majority of that generation among other generations. The arrow shows the drop.

Source: Author's own calculation, data of the database see footnote 3.

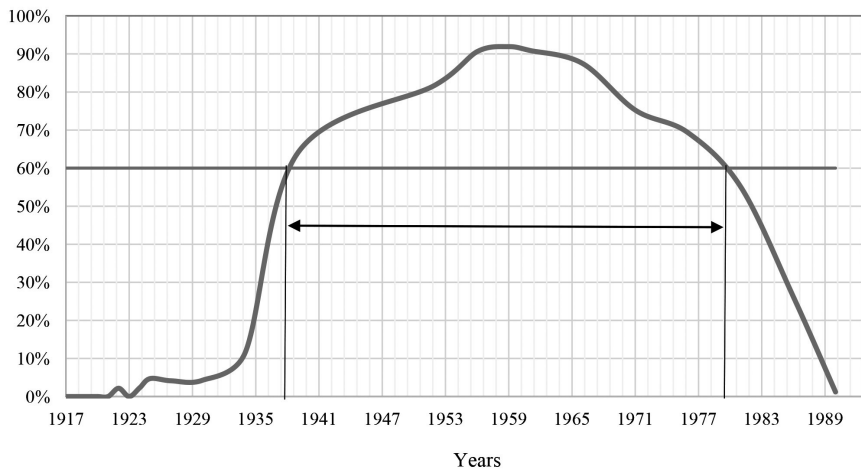
were unsuccessful since his audience at the 20th Party Congress was comprised of eighty percent of the second and third generations.

The statistical analysis of generations in power is helpful in creating a group profile that highlights interesting and valuable patterns. Additionally, it identifies a typical representative of a generation. The typical representative of the first generation was ethnically Russian (55 percent), born in a village (49 percent) in a peasant family. Most of these people graduated from rural parochial schools, and their educational index was not very high, five to seven out of a possible ten. They joined the party at the age of twenty-one; many were arrested and exiled as a result of their revolutionary activities. They participated in the revolutionary uprising in Petrograd in 1917. With the establishment of the Soviet republic, they served the party for eighteen years, at which time they were elected members or became candidates to the Central Committee of the party. On average, their age at the time of the election was thirty-nine. The shortage of professional and educated leaders forced the government to endlessly rotate these precious cadres. They successfully worked at banks, various party and Soviet committees, industries, and labor unions before the 17th Party Congress in 1935, or for almost twenty years. At the time of the purges, from 1936 to 1939, one in two of them was killed. The survivors continued to work until the 1960s, at which time they retired or died. Many were buried at the Kremlin wall (Graph 2).

The second generation that replaced the annihilated first generation (the generational analysis suggests additionally that the system could not survive without the purges) came to the scene in the late 1930s. Its members joined the party after

1917 and before 1940. These people were, on average, thirty-three years old when they joined the party. In order to reach high positions as members of the Central Committee, they served the party on average for twenty-four years, which made them fifty-seven at the time of their election. They represented 28 different nationalities, with 70 percent of them being ethnically Russian. Fifty-seven percent of them were from peasant families and were born in a village. This generation, however, had much more education than the previous one, with an educational index of 9.2 out of a possible 10. This generation benefitted the most: its members were in power the longest; they enjoyed a successful life and a distinguished retirement; the majority were buried at prestigious cemeteries; their offspring received extensive privileges (Graph 3).

GRAPH 3. DISTRIBUTION OF THE MEMBERS OF AND THE CANDIDATES TO THE CPSU CENTRAL COMMITTEE FOR THE SECOND AND THIRD GENERATIONS

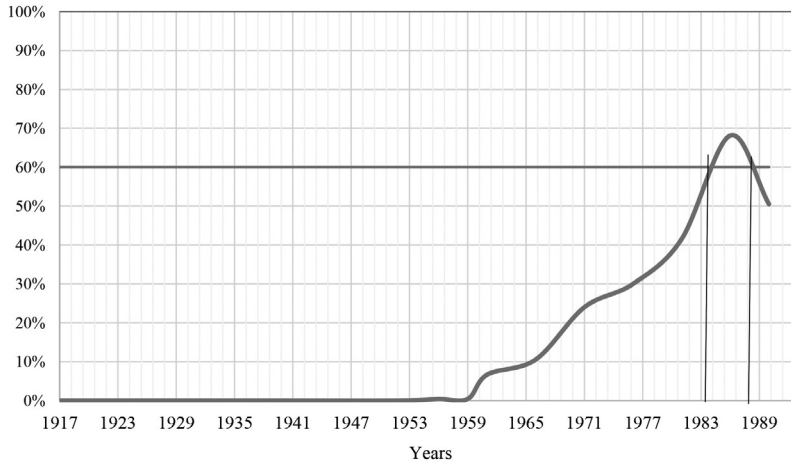

Source: Author's own calculation, for data of the database see footnote 3.

Note: The line at 60 percent represents the majority of that generation. The arrow shows the rise and the vanishing of the generation.

The third generation was not as lucky. The typical representative of the third generation joined the party during World War II (1941–1945) at the average age of twenty-five. He was elected to the Central Committee after twenty-seven years of service at the average age of fifty-two. A typical representative was ethnically Russian, born in a village to a peasant family. Many came from professional military personnel. Interestingly enough, the third generation did not leave a considerable imprint on the Soviet government despite its status as war veterans (Graph 3).

GRAPH 4. DISTRIBUTION OF THE MEMBERS OF AND THE CANDIDATES TO THE CPSU CENTRAL COMMITTEE FOR THE FOURTH GENERATION

Source: Author's own calculation, for data of the database see footnote 3.

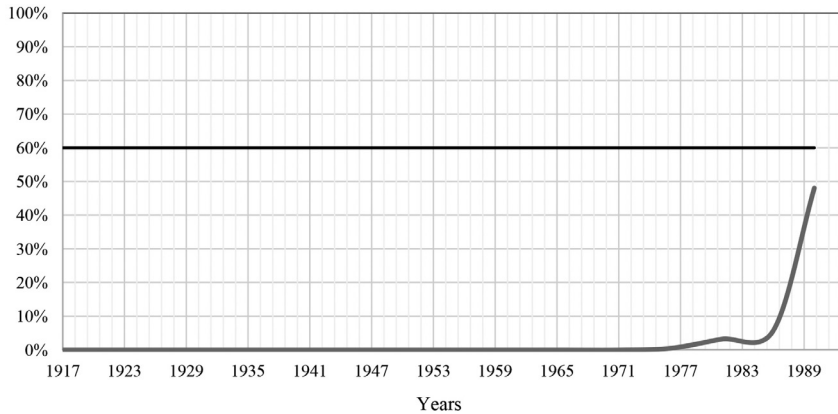
Note: The line at 60 percent represents the majority of that generation. The arrow shows the rise and the vanishing of the generation.

The fourth generation consisted of the people who joined the party after the war with high hopes of liberalization and changes for a better future. Seventy percent of these people joined the party in 1953 after the death of Stalin or at the time of Khrushchev's Thaw. Well-known people such as Gorbachev, Vladimir Troyanovskiy, Eduard Shevardnadze, and Yevgeny Primakov belong to the fourth generation. The typical member of this generation joined the party at the age of twenty-six after graduation and had a higher education with an index of 9.4. Sixty-four percent of them are Russians, born in villages, and 40 percent did not identify their social origins; thus, not recognizing themselves as peasants. They were elected after twenty-five years of party service. They got to the upper echelons of the party in the 1980s since both the first and the second generations did not want to share the power, i.e., retire, and most literally died while still in office (Graph 4).

The fifth generation of the elites constituted the majority at the 28th Party Congress, and together with the fourth generation, it made major decisions regarding perestroika. The typical representative joined the party at the age of twenty-nine and served for only fourteen years to be considered for the election. Fifty-eight percent of these people were ethnically Russian, born in villages, and less educated than the previous generations, with an index of 7.6. Most of these people were drivers, factory workers, or tractor operators without special or high education. This last generation did not benefit from perestroika or the end of the Soviet

Union. The fourth generation got it all while making a transition to power at the time of the collapse.

GRAPH 5. DISTRIBUTION OF THE MEMBERS OF AND THE CANDIDATES TO THE CPSU CENTRAL COMMITTEE FOR THE FIFTH GENERATION

Source: Author's own calculation, for data of the database see footnote 3.

Note: The line at 60 percent represents the majority of that generation. The arrow shows the rise and the vanishing of the generation.

The statistical analysis shows that the famous lyrics of a revolutionary hymn, “We all came from the people”, were not hyperbole. The new era of the Soviet republic opened amazing social mobility and unprecedented venues for the previously dispossessed. The members of the Central Committee of the Communist Party, the highest body of the party power, were indeed the representatives of the people: they came from humble origins and dozens of various national and ethnic groups.

Nationality and Ethnicity

A member of a bureaucracy does not need to be defined by nationality or ethnicity since they benefit from conformity. The nationality of a Soviet official can be defined as a “Soviet bureaucrat” because his/her interest is the preservation of a position within the group and nothing outside it. Opportunities offered by Soviet officialdom enforced loyalty among its members, and national, ethnic, or social origins became secondary. Soviet party elites chose to identify themselves as Soviet officials rather than Georgians or Ukrainians.

Many monographs have been written about the national policies of the Soviet Union. There are, however, no detailed studies of the national composition of the

party or the upper echelons of the party. The analysis indicates that the upper echelons of the party included many representatives of the nationalities of the people of the Soviet Union. Moreover, their variety and participation grew with time. If at the 6th Party Congress there were six national/ethnic representatives at the CC, at the 28th Party Congress, there were already thirty-four (in order of largest to smallest representation): Russian, Ukrainian, Byelorussian, Jewish, Kazakh, Uzbek, Georgian, Armenian, Latvian, Azerbaijani, Lithuanian, Moldavian, Turkmen, Tadjik, Kirghiz, Estonian, Polish, Tatar, Bashkir, Ossetian, Yakut, Avar, Buryat, Chuvash, Abkhaz, Kabardian, Karakalpak, Karachaevetz, Karel, Mordovia, German, Tuvan, Bulgarian, Greek, Komi, Korean, Alamut, Mari, Uygur, Finn, and Chechen.

The nine largest groups – Russian, Ukrainians, Belarusians, Kazakhs, Uzbeks, Azerbaijani, Georgians, Latvian, and Jews – were apparently personified diversely within the generations in power. Five generations were compared to the censi (censuses) taken in chronological proximity to these generations. Therefore, the census of 1897 was chosen for the analysis of the first generation, the 1926 census for the analysis of the second generation, the census of 1939 for the third generation, the census of 1959 for the analysis of the fourth generation, and the censi of 1979 and 1989 for the fifth generation.^[10]

The comparison shows that representation fluctuated. For instance, there was a major increase of Kazakhs, while Latvians and Jews suffered significant losses. In 1986, new nationalities that had been not represented suddenly appeared.

Still, the most revealing information came from the 27th Congress in 1986. All data were placed in a table that included the numbers of a given nationality, the statistics of that nationality among the members of the Communist Party, the number of candidates and full members of that same nationality in the CPSU CC, the percentages of this nationality represented in the population for the USSR, the party, and the CPSU CC. Then the ratio of this nationality was calculated for party membership, and party representatives of this nationality elected to the CPSU CC. If the nationality was represented adequately and fairly, then the percentage of this nationality among the party members and the members of the CPSU CC should equal “1.” Any number below or above “1” indicates that this nationality was under- or overrepresented.

There were some “missing” nationalities, represented by “0,” which indicates that they were not included. Armenians and Moldavians were both underrepresented in the party membership and the CPSU CC. Others had significant party membership yet were not fairly represented in the CPSU CC. For instance, there was a significant presence among Ukrainians, Georgians, and Jews among party members, relative to their population numbers, yet their numbers among the CPSU CC members were disproportionately small. In 1986, Jews comprised 0.5 percent of the population of the Soviet Union. There were 215,000 Jewish members of

---

[10] For purposes of this article, the validity of the census is not paramount.

the party, composing 1.1 percent of the entire party. Their party membership was almost identical to the party membership of Armenians, yet there were 4 million Armenians and nearly 1.5 million Jews in the USSR. However, there was only one representative of the Jewish population from Birobijan among the members of the CPSU CC.

Furthermore, national representation from the republics was selective as well. At the 27th Congress, there were fifty-six Ukrainians elected. Twenty-five of them were representatives of the Ukrainian SSR, while thirty-one were Ukrainian nationals serving in various positions in the Russian Federation. While there were 11 million Russians (or 22 percent) residing at the time in the republic of Ukraine, there were no Russians who represented Ukraine in the Central Committee. There was a similar situation with Byelorussians. In 1986 there were nineteen Byelorussians elected. Nine of them represented the republic of Byelorussia. There were no Russians, Poles, or Jews among them despite their significant presence among “deserving” high-level party officials. A comparison with the 22nd Congress suggests a similar range. There were forty representatives from Ukraine, and none of them were ethnically Russian. Either there was a mandatory requirement to elect only the members of the “titular” nation of a republic, or some of these people were assigned to be Ukrainians or Byelorussians, respectively. The disparities might be explained by the expansion of the Soviet republics, their changing status in the “hierarchy,” favoritism, and discriminatory policies. Further analysis will surely bring more enlightening discoveries.

Social Origins

The Russian Revolution cut off the head of the empire, unleashing a new wave of elite formation. While the nobility had spent centuries establishing itself as the ruling class, the new Soviet elites emerged in the course of a few decades. It took a very short time to restore the top of the power pyramid. The post-revolutionary period shook and stirred the social composition of the elites, elevating the CC to the top.

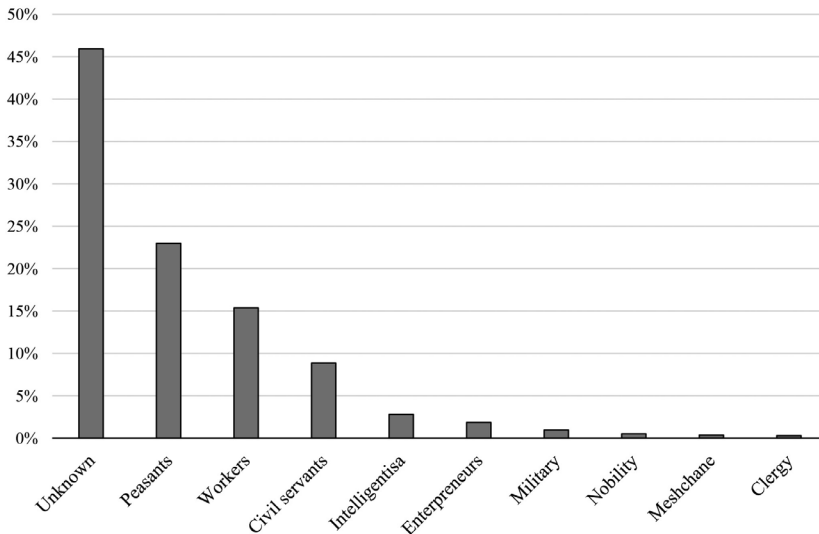
It should be no surprise that the hierarchical pyramid of Soviet power closely resembled the structure it had replaced. The needs of the Soviet state demanded governance, and the new authorities, consciously or subconsciously, copied existing models and profoundly relied on former structures. Recruitment was based on socially acceptable categories, mostly from a provincial surplus with little knowledge of state-building but a good, albeit distant, understanding of power, status, and privilege.

Once crafted, Soviet party elites were transformed into a social group with a shared, particular consciousness. Its members forsook their social roots. For the top echelons of the party, in particular, the alleged worker-peasant foundation of the socialist state quickly lost its relevance. As their personnel files evince, many

top officials rejected their humble backgrounds as early as the latter part of the 1920s, ignored the question concerning their backgrounds, and assumed the more fashionable identity of a party official. In time, party elites discontinued the process of open recruitment and instead began to reproduce themselves, regenerating their elite population from within the system's own rank and file: more and more officials came from the second or even third generation of professional party bureaucrats. By then, the formation of the new upper elite had been completed, a chronological fact confirmed by the statistical analysis of this group's social origins.

“Social origins” was, in fact, one of the important identifiers of the Russian and Soviet *anketa* (personnel file). Detailed analysis of this data indicates and corresponds to important changes in party policies and highlights the transformation of the social composition of Soviet society. No other descriptor is as sensitive to the changing political, social, and cultural environments as “social origins”. Graph 6 shows the social origins of all members and candidates to the CC throughout the entire period of its existence.

GRAPH 6. SOCIAL ORIGINS OF ALL OFFICIALS ACROSS ALL GENERATIONS

Source: Author's own calculation, for data of the database see footnote 3.

Note: Unknown = undetermined or unidentified; Meshchane = low-middle class or townsmen.

Graph 6 indicates the presence of various social groups among the CC's members and also suggests two interesting facts: a) a significant proportion of people identified themselves as having a peasant background, and b) a large group of people did not state their social origins in their files. Both developments – the

distinct dominance of provincial surplus and the growth of the group without social identification – were signs of the social transformation of Soviet society. The first fact suggests a successful utilization of the mechanism of social mobility provided by the Soviet system for a particularly ambitious portion of the Soviet population. The second fact points to the emergence of a Soviet elite, the professional bureaucracy, and its “upper echelon” (*nomenklatura*), which replaced pre-revolutionary elites. However, Graph 6 provides an overall picture without specific insights into the formation of the Soviet bureaucracy or its adaptations over time. Further analysis included in other charts below evinces transformations in dynamics, which allows for a more detailed assessment of the social, political, and cultural significance of this survey.

The internal transformation of the ruling system is visible in 1917. Graph 7 provides a visual evaluation of 307 famous state and regional leaders before and immediately after the revolutionary period of 1917 – including, among others, ministers of the Provisional Government, People’s Commissars, generals, spiritual leaders of all confessions, journalists, and Petrograd revolutionary committee members. It suggests their very diverse social origins: 30 percent came from the nobility, 23 percent from civil service and the intelligentsia, 10 percent from merchants, 11 percent from clergy, 6 percent from the peasantry, 6 percent from the military, 19 percent from craftsmen and *meshchane* (townsmen) and 1 percent from workers.^[11]

Compared to pre-Soviet elites, their immediate replacement, i.e., the first generation of CC members (born in the same period), had distinctly different social profiles. Among them, there were representatives from peasants and workers, 37 percent and 20 percent, respectively. The rest were from civil servants and intelligentsia, with 1 percent as members of the nobility. That was a predictable result of revolutionary transformation.^[12]

Most of the members of the CC elected up to 1923 were former members of the Constituent Assembly (*Uchreditel’noe Sobranie*) from various parties, but mostly from the Bolshevik faction.^[13] The social composition of the Bolshevik faction of *Uchreditel’noe Sobranie* in 1917 had already shown the signs of upcoming changes

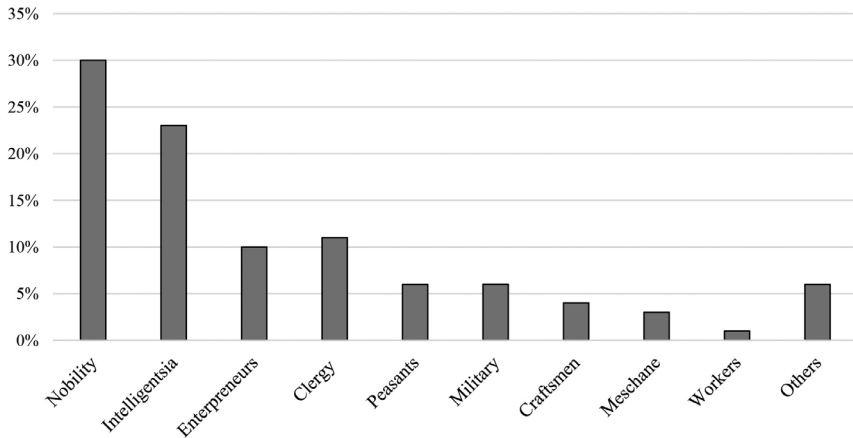
---

[11] *Politicheskie deiateli Rossii, 1917, Biograficheskii slovar’*, Bol’shaia Rossiiskaia entsiklopedia, 1993. The statistical analysis of the bibliographical data provided by this book is mine.

[12] *Ibid.*

[13] Michael S. MELANCON – Donald J. RALEIGH (eds.), *Russia’s Century of Revolutions: Parties, People, Places: Studies Presented in Honor of Alexander Rabinowitch*, Slavica 2012; Anthony D’AGOSTINO, *The Russian Revolution, 1917–1945*, Praeger 2011; Matthias NEUMANN, *The Communist Youth League and the Transformation of the Soviet Union, 1917–1932*, Routledge 2011; Scott B. SMITH, *Captives of Revolution: The Socialist Revolutionaries and the Bolshevik Dictatorship, 1918–1923*, Pittsburgh 2011; O. M. MOROZOVA, *Dva akta dramy: boevoe proshloe i poslevoennaia povsednevnost’ veteranov grazhdanskoi voiny*, Rostov-na-Donu 2010; Rex A. WADE, *The Bolshevik Revolution and Russian Civil War*, Greenwood Press 2001.

GRAPH 7. STATE AND REGIONAL LEADERS' SOCIAL ORIGINS BEFORE AND IMMEDIATELY AFTER THE REVOLUTIONARY PERIOD OF 1917

Source: L. G. PROTASOV, *Ludi uchreditel'nogo sobraniia*. The statistical data analysis conducted by the author.

Note: Intelligentsia = Intelligentsia and civil servants; *Meshchane* = low-middle class or townsmen.

in the upper echelons of power: 34 percent of them were of peasant origins, 25 percent came from the privileged classes (nobility, merchants, and clergy), and the rest were born into workers or *meshchane* families. The average Bolshevik faction member was from a rural area but had migrated to the city and had elementary education. In addition, many of them distinguished themselves as “military [personnel]”; they were not, however, professional military cadres but officials, doctors, engineers, and mobilized students and workers.^[14] Remarkably, the members of the CC omitted their participation in the Constitutional Assembly from their personnel files and biographies^[15] as it was considered detrimental to their political careers. Unfortunately, the stain was indelible: most were obliterated by the purges of 1937 to 1939.

The original CC established after 1917 was small, and the vacuum of power at the top had to be filled with members recruited from various social backgrounds. The analysis of the social Origins of the CC CPSU in the early years illustrates the diverse social origins of the upper party elites shortly after 1917. As expected, the numbers of the nobility diminished while the presence of workers and peasants increased. There was still, however, a portion of intelligentsia and other groups.

[14] PROTASOV, *Ludi uchreditel'nogo sobraniia*, p. 116.

[15] *Ibid*, p. 13–17. The statistical analysis of the bibliographical data is mine.

There were also noticeable changes in the recruitment policies. Starting with the 1920s, the statistical analysis demonstrates a noticeable evolution, which corresponds to criteria for recruitment and promotion of party elites. Such criteria did not previously exist. The party leadership reacted to both the need to inject new blood into the system and the urge to curb the influx of people without suitable qualifications.^[16] The results followed shortly. At the 13th Party Congress in 1924, among 87 new members elected to the Central Committee, there were increasing numbers of peasants (24 percent) and workers (25 percent), suggesting the success of the policy of promoting such social elements to upper party positions. As in previous years, following the ruling of the 11th Party Congress of 1922 on the limitations to party recruitment of people with non-proletarian backgrounds, the numbers of the nobility and the intelligentsia continued to diminish. They almost completely disappeared by the 18th Party Congress after the purges between 1937 and 1939.

The analysis of nobility, intelligentsia, workers, and peasant social composition from 1917 to 1990 provides a confirmation of the disappearing act of the nobility and the intelligentsia. At the same time, within one decade, the percentage of people claiming workers' origins diminished, while the percentage of those claiming peasants' origins grew. The data analysis also suggests the growing advantage of party members with a peasant background versus those with a worker background. By the 1930s, people from humble backgrounds, born into peasant families, advanced and established their dominance, pushing others out of power. Their gains were truly remarkable: many of them stayed in power for more than forty years.

Along with the advancement of the "rural surplus," the statistical analysis provides another interesting pattern of social change noted earlier: steady growth in the number of CC members who did not provide their social identification. In the 1920s, 10 percent of the members of the CC left the designated space in their personnel file empty; in the following years, the trend increased dramatically and steadily (Graph 8).

The pattern seems clear: by 1970, more than 70 percent of CC members did not identify their social origins, and their biographical information became secretive or vague.^[17] Empty lines in the file became an accepted norm, not at all alarming to the authorities. Quite the opposite: completed personnel files and a proper proletariat background were an exception. Finally, the process came to its zenith in the 1980s. At the final 28th Party Congress, almost 80 percent of officials remained "unidentified".

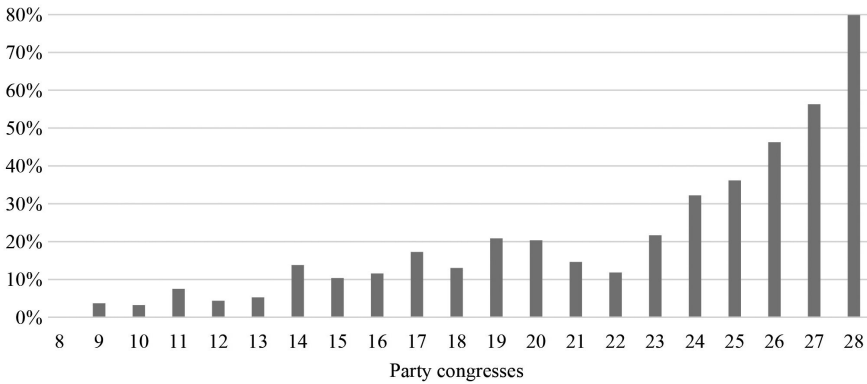
Thus, the statistical evidence quantifies a distinct yet elusive social group that was not and could not have been identified because there was no officially recognized

---

[16] V. P. SHAIKHMITOV, *Sovetskaia nomenklatura: chislennost', sostav, etapy razvitiia*, Cheliabinskii Gosudartvennyi Universitet, 2011, p. 5.

[17] *Sovetskaia nomenklatura*, p. 7.

GRAPH 8. CHANGES IN THE SHARE OF CENTRAL COMMITTEE OFFICIALS WITH “UNIDENTIFIED” SOCIAL ORIGINS FROM THE 8TH PARTY CONGRESS TO THE 28TH PARTY CONGRESS

Source: Author’s own calculation, for data of the database see footnote 3.

Note: See footnote 2 for information on Party Congresses and Years.

social category to describe them. While leaders of the Soviet Union such as Lenin, Stalin, Khrushchev, and Leonid Brezhnev provided proper social identification because they were the façade of the regime, the actual majority of CC members had no reason to pretend. They were de facto members of a separate social group of Soviet elite officials, many of whom were the second and third generations of professional civil servants. As the data suggests, a steady supply of party officials, who perpetuated a process of self-replication, and struggled for their own preservation, seemed instrumental in the process through which the new Soviet “class” finalized its transformation.

Both patterns – the growth of the professional bureaucracy and the predominance of members from a peasant background among the high ranks – represent two sides of the same development. Sheila Fitzpatrick’s argument that the Soviet Union was ruled by the sons of peasants has, thus, been confirmed by my statistical analysis.^[18] While the personnel files of the supposedly “rootless” CC members remained blank, their biographies and autobiographies carry abundant information about their place of birth, their parents, and career landmarks. Collective data suggest that they were mostly Russians and Ukrainians, born in rural areas and educated, promoted, and rewarded by the Soviet system. More specifically, the majority of them were born and raised in rural areas nearby certain large cities.

[18] Sheila FITZPATRICK, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*, Cambridge 1979, p. 237.

Utilizing the opportunities provided by the Soviet state, these *vydvizhentsy* (promoted ones) graduated from local technical schools and agricultural colleges, after which they assumed regional bureaucratic positions and then spent years climbing up the ladder until their election to the Central Committee.

This profile is similar to that identified by I. B. Orlov in his biographical research.^[19] According to his study of seventy years of the Politburo of the Central Committee, most leaders were from families of peasants, mostly from rural areas around Moscow and Leningrad. Recent research suggests that the rural areas that produced the Soviet party elites were not random; they were in close proximity to such large cities as Moscow, Samara, Tver', Ivanovo-Voznesensk, and others.

The Soviet provincial surplus of such men was a major force behind the Soviet Empire: they craved adventure, power, and privilege, any and all offered by the Soviet dream. The celebrity existence of the upper elite that emerged from humble rural origins pointed the way for millions of Soviet citizens who reached out toward a "bright path" into a heavenly kingdom of rank, prestige, and privilege. The aspiring multitudes had otherwise limited social mobility, but the seemingly easily attainable Soviet dream exhorted them to climb up "Jacob's Ladder". The Soviet people simply followed the opportunities, making them no different from others who demand privileges, regardless of conviction. It is, therefore, not surprising that Soviet *vydvizhentsy* abandoned their social roots and switched, enhanced, or concealed their social identity depending on the trend of the times. Perhaps such an opportunistic approach is not exclusively Soviet or Russian: it is based on an ideology called "life".

The upper echelons were expanding, but not rapidly enough. In relative units, the growth rate of the party leadership was equal to the growth rate of the party, and both were twice as rapid as the growth rate of the population of the country. Yet even such a growth rate was insufficient and unsustainable over time.

Purges and Retirement

Gorbachev once compared the party elite of the 1980s to dull pastry dough that required fresh yeast to rise. While his infusions to the mix were unsuccessful, the metaphor was descriptive. Through its seventy-year history, the top party elite, the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, resembled not a monolith but a Byzantine, multilayered cake. It had been molded by five different generations in power and consumed by various political "teams" that were often locked in a ferocious battle for access to political capital, high social status, coveted positions, ranks, and privileges. Their advancement demanded perseverance, bargaining skills, and ruthless elimination of competitors. Purges and forced

---

[19] Igor B. ORLOV, *Vyshchaia partynaiia elita SSSR*, <http://www.pseudology.org/Reklama/Top-PartElita.htm>. (21. 1. 2021).

retirement were useful power tools of social mobility on the path to the prize. This section addresses some aspects of the process and methods of this “exclusion” of the members of the CC CPSU and offers a revealing perspective on the nature of the Soviet political structure and the techniques of its internal combat.

The Soviet party elite was a social group resting on the top of society’s hierarchy. The entrance to that well-defined and semi-closed circle was guarded, and inclusion required will and skill. Even more, resilience was demanded from those who aspired to stay in power permanently until the final glorious moment of an honorable burial at the Kremlin wall. Success was measured by longevity in power. Not socialism but self-preservation and better life arrangements were the guiding principles of this group. Its beacon was not so much the well-being of the masses but a Red Square parade of the catafalques.^[20] No wonder, after many decades of empty slogans, the party, and its leadership became a system averse to social mobility. Rather, its concern was with guaranteeing comfortable, exclusive membership. A small, semi-closed circle was sustained by attracting loyalists and purging undesirable elements. After years of trials and tribulations, many members of the CC invested lots of energy in their successful careers and advancement and learned well how to mitigate the inevitable exit.^[21]

Leaving an elite group or being excluded (recently, some Russian sociologists have started to use the term “ex-corporation”) meant dramatically lowering one’s social status.^[22] At times it happened softly, with members transferred to other key positions.^[23] At other times it was an abrupt fall from “Jacob’s Ladder”. Regardless of the circumstances, exclusion inflicted severe exit wounds, both social and psychological. “Exclusion” was more than a simple act of firing, even if the Central Committee members were de jure Soviet officials. The carriers of high ranks followed their own internal traffic rules. Their inclusion, rotation, and exclusion were regulated very differently from that of the general population and obeyed different retirement limitations. Departure was accompanied by struggle and barter; some members lost their power while others won and thus gained more

---

[20] Leonid SEDOV, *Pokolenie next: smena politicheskoy elity...?*, *Mir prognozov*, June 7, 2004, <http://www.mirprognozov.ru/index.php?p=8&rr=16&articl=78> (21. 1. 2021).

[21] Former NATO secretary George Robertson said: “It is better to leave on time. De Gaulle, Chirac, Brezhnev, Cole, many leaders from Central Asia made a tragic error. They stayed in power too long.” Dmitrii SHUSHARIN, *Verkhi i koresha*, Grani.ru, February 20, 2010, <http://grani.ru/opinion/shusharin/m.175025.html> (21. 1. 2021).

[22] Olga KRYSHANTANOVSKAIA, *Anatomiia rossiiskoi elity*, Zakharov 2005, p. 175–176.

[23] The softer scenario of removal was guaranteed by various alternatives: an appointment as a consultant at the ministry or the Supreme Soviet or a diplomatic post. Military dignitaries moved to positions of a general inspector in the Defense Ministry. The “incapacitated” were in the category of personal pensioners, with most of their privileges preserved. O. KRYSHANTANOVSKAIA, *Anatomiia*, p. 177.

political capital. The struggle was conducted in various ways: by total removal from a powerful position, which was accomplished by death or forced retirement; by a partial removal with a loss of political capital; and by “ghettoization”, when a member was removed from the inner circle and placed in a reserved space for future retrieval and utilization.

The party elites of the Soviet Union possessed political capital, a precious commodity unattainable by “mortals”. It was a difficult mission to deprive CC members of such access, as it meant their social derogation: loss of power, status, and many privileges, including free access to the best hospitals, medical care, housing, resorts, sanatoriums, and special grocery stores. Party elites had no desire to depart voluntarily. Most accumulated powerful connections, networks, and resources at their disposal that prevented or delayed their dismissal. At times, attempts to remove a member caused a serious counter reaction with dramatic consequences. The longer the member occupied a particular position and the higher this position, the more political capital he accumulated, which made his resistance violent.^[24] For instance, an attempt to remove Khrushchev from power in 1957 caused a counter-attack by Khrushchev’s supporters, which involved hundreds of people and dozens of military planes, and ended in the removal of the original attackers and victory for Khrushchev.

It seems that the rotation and dismissal of Central Committee members were vital for healthy elite circulation and as necessary as spring cleaning within the established system. There were several periods of orchestrated exoduses, but the most significant was the top of party purges of 1936 to 1939 and 1985 to 1990. Both were campaigns motivated by group power struggle in addition to political and ideological considerations; both started and stopped abruptly when the number of expunged reached a certain percentage point; both targeted members of a particular generation in power. Both times there were winners who remained in power, benefitted from the removal of their opponents, and advanced to the next level. Both times the ranks of the departed were ample (up to 14 percent of the entire Central Committee). Both times the main targets were not only personalities but also particular positions and ranks.

Profiling the victims of the purges of 1936 to 1939 allows interesting conclusions. The purges affected a relatively small percentage of the Soviet population, while most of the purged were people in positions of power.^[25] Central Committee members suffered significantly, and the damage seems to be even more “spectacular” considering that the eliminated CC members almost exclusively belonged to one

---

[24] Katya VLADIMIROV, *The Art of the Arcane: The June Plenum of 1957 and the Clash of Generations*, *The Soviet and Post-Soviet Review* 32, 2005, p. 175–90.

[25] Arch GETTY, *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*, Cambridge 1985, p. 45; *Dokumenty sovetskoi istorii. Sovetskoe rukovodstvo, perepiska, 1928–1941 gg.*, http://www.fedy-diary.ru/?page_id=6667 (21. 1. 2021).

generation, the first generation in power (“the Old Bolshevik barons”) who had joined the party before 1917. The “losers” were forced out, and up to 50 percent of this generation perished. These results suggest that the removal from power was rather a conscious application of a particular strategy.^[26]

Profiling the purged also suggests that some positions or offices were specifically targeted. Among the perished were many regional party secretaries, very powerful Soviet “boyars” who surrounded themselves with teams of followers, the foundation of their political clans. Nearly all of them belonged to the first generation; they were veterans of the revolution and civil war, carried out collectivization and the first two five-year plans, and were masters of their domains, controlling agriculture, industry, security, employment, and budgets.^[27] They were worshipped and followed personal, often charismatic, rather than bureaucratic modes of authority. These people were personalities, and their extraction from power was an arduous task because it required the removal of an entire “team” together with its leader.

From the perspective of officialdom, the goal was longevity within the political and social upper crust. There was such a lucky group that comprised 30 percent of the entire CC, a noteworthy chunk of the cake. The majority of the victors who replaced the annihilated were from the second generation. They came to the scene in the late 1930s and took advantage of the openings.

Among the survivors of the purges, there were some who also belonged to the first generation, such as Anastas Mikoyan, Maxim Litvinov, Andrei Andreev, and Vyacheslav Molotov. They too, were likely candidates for extermination, and yet none were purged after 1934. These were the people who formed Stalin’s “dream team”: not only did they endure, but they were additionally rewarded with promotions and ranks.^[28] Out of seventy-two members of the Central Committee elected at the Party Congress of 1934, twenty were reelected in 1939. In 1934, Mikoyan was the People’s Commissar of Provisions. In 1939, he was appointed the People’s Commissar of International Trade. Lev Mekhlis, who was the editor of the newspaper Pravda in 1934, became the Vice Commissar of Defense in 1939.

---

[26] Oleg KHLEVNIUK, *Master of the House: Stalin and His Inner Circle*, Yale University Press 2008; Gerald EASTER, *Reconstructing the State: Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia*, Cambridge 2000; Graeme GILL, *The Origins of the Stalinist Political System*, Cambridge 1990; James R. HARRIS, *The Great Urals: Regionalism and the Evolution of the Soviet System*, Cornell University Press 1999; James R. HARRIS, *The Purging of Local Cliques in the Urals Region, 1936–37*, in: Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions*, London 2000, p. 262–285. See also Arch GETTY, *Origins of the Great Purges and The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven 1999.

[27] Katya VLADIMIROV, *The World of Provincial Bureaucracy in Late 19th and 20th Century Russian Poland*, Lewiston 2004, p. 12–13, 56–58.

[28] Stalin commenced to gather his own “team” earlier than the 1920s. By 1922, Mikoyan was already a part of his inner circle after a successful mission to Siberia before the XIth Party Congress. Leonid MLECHIN, *Zachem Stalin ubil Trotskogo?* Moskva 2010, p. 174.

Nikita Khrushchev advanced to First Secretary of the Moscow Regional Council and then moved to the position of First Secretary of the Ukrainian Central Committee. Some of these victors stayed in power for decades after Stalin's death.^[29] Time, however, has no mercy and fancies no one. By the 1980s, the second and third generations were aging and blocking the way for the advancement of the next group of political ladder climbers.

The generational conflict had to be resolved by exclusion or rotation of the cadres. The conflict was already noticeable in the 1960s when membership in the Central Committee became a goal in itself. Before the late 1930s, many CC members who did not get elected at a Party Congress moved on to other jobs. And some did not live to see retirement because they were physically eliminated. By the 1960s, however, the situation changed. The degradation of the elite was rapid. Elite membership was no longer seen as an opportunity to improve the state and society but a prestigious club with socialist slogans decorating a façade. Even their self-identification had changed: workers' and peasants' sons were confused by their social origins. After all, they were professional party bureaucracy, a social category unrecognized by the Soviet personnel regulations.^[30] *Nomenklatura* membership became a destiny and a verdict: time spent in service at the highest positions lasted more than thirty years, and most people died in office. During Brezhnev's time, even the terminology of aging changed. Gorbachev, as a fifty-two-year-old, was regarded as "young" in relation to most CC members.^[31]

The success of the group required free passage upward to power. Gorbachev and his supporters, all representatives of the fourth generation, attempted to get rid of the aging second – and many of the most patriotic (fundamentalist) members of the third – generation, an act of treason in the eyes of most functionaries, which led to considerable resistance. The forced retirement campaign of 1985 to 1990, when up to 14 percent of the entire Central Committee was compelled to depart, witnessed no killings. It was nonetheless a purge. One of the officials who wanted to remain anonymous (for good reason) commented on its methods: "No evil thought, no conspiracy, no utopia! It is all in the past. We are not the bloody killers, nor are we criminals. It is simple. If we are in power – it is good; if we are

---

[29] Mikoyan retired at seventy-nine, Andreev at seventy-seven, and Molotov at seventy-two.

[30] After their retirement, CC CPSU members were paid high pensions, remained in Moscow residences, and enjoyed privileges normally unavailable to the Soviet citizen. The exact mechanism of their negotiated retirement at different historical periods must be further researched.

[31] In an interview, Gorbachev stated: "[In 1985] Raisa asked me: 'Why do you need this?' I said: 'You know, this is not the right question. They are all dying one by one. I am the youngest. For eight years I have been working in the Politburo and the CPSU. I will accept.'" Sergei KORZUN, *Bez Durakov*, Ekho Moskv, February 2, 2011, <http://www.echo.msk.ru/programs/korzun/749959-echo/> (21. 1. 2021).

not in power – it is bad; and since we are the best, we are not willing to share our power with the others.”^[32]

This analysis shows that the average patterns of both death and retirement in the course of 70 years were at a steady natural level of about 5 percent per year. In the 1920s, there was no rise in retirements since all the members were young. Among the 259 members of the first generation, only 4 percent retired, and the rest were purged. There were also no retirement surges during the war of 1941 to 1945 and during the Brezhnev years. Still waters were suddenly disturbed by waves of retirements in 1957 and the early 1960s. The retirement campaigns not only resolved existing generational conflicts but were also used in the political struggle for power between various factions.

The most illustrative of this process was the orchestrated departures of the “young retirees”. The average retirement age for all Central Committee members was sixty-six. If divided according to generational groups, the average age of the first, second, and third generations was sixty-eight, and for the fourth generation, it was sixty-one. At the same time, there were much younger members who exited prematurely: thirty-five representatives of the second generation left the system at fifty-five, and forty-four representatives of the fourth generation left at the age of fifty-eight. This analysis shows that there were 20 percent young retirees among all retirees of the second generation, and there was the same percentage of young retirees among the members of the fourth generation. These active and relatively young members were not near retirement age, nor were they sick, as many lived for approximately thirty more years. They were forced to exit the system, and their departure was unrelated to a natural aging process but, rather, the result of combat between CC factions.

In 1957, many were forced into retirement as a result of the struggle between Khrushchev and his opponents. Many of the departed were young retirees as well. In 1954, V. Pronin, a member of the Central Committee and Vice-Minister of Transportation, retired at the age of fifty-two and died thirty-six years later. There were other examples, such as A. Moskvina, who was forced to leave at the age of fifty-one, and A. Kirichenko retired at fifty-four. Their departures were also not related to the natural aging process but were motivated by internal power struggles between factions. Khrushchev’s methods were used against him with a successful anti-Khrushchev campaign in the 1960s. He was left with a power vacuum and forced into retirement. His removal was a premeditated coup conducted quietly. His loyalists shared his fate: as soon as the Brezhnev cohort closed the door behind Khrushchev, they took care of them.

In the late 1980s, the majority of retirees belonged to the second generation, with some representatives of the third. This added generational approach brings

---

[32] Dmitrii SHUSHARIN, *Verkhi i kolesha*, Grani.ru, February 20, 2010, <http://grani.ru/opinion/shusharin/m.175025.html> (21. 1. 2021).

additional nuances to our analysis and identifies particular targets. There were 184 members of the second generation who entered the party from 1917 to 1940; consequently, the pattern of retirement had to follow a natural progression or according to age order. Yet during Gorbachev's retirement purges, 30 percent of the 184 members of the second generation retired simultaneously, suggesting that what I deem the second generation was definitely a target. If Stalin removed 50 percent of the representatives of the first generation or the old guard, Gorbachev got rid of almost all representatives of the second and many of the third generation.

The spring cleaning of the system did not end with the elders but also expanded to include much younger functionaries as well. The Plenum of the Central Committee at the April 25, 1989 meeting "accepted" the retirement of 94 people out of 400 members. Most of these retirements were officially explained as based on "health-related issues", which was code for forced retirement.^[33] In reality, the average age of these retirees was between fifty-eight and sixty, considerably lower than the average retirement age for CC members.^[34] Out of 101 active Central Committee members who retired, 30 were below the CC retirement age. This sudden surge in retirements cannot be explained by poor health because many lived for years after their departure. In addition, the expulsion of these members was not age-related since there were people of the same age who remained in office. And there were several cases when the members were replaced by their peers or even people older than them.^[35]

Twenty percent of the "young retirees" were of the fourth generation. These people shared a very similar life and career path as Gorbachev and might have been his base for perestroika. Their dismissal meant either their opposition to Gorbachev's policies or his need to replace them with proven loyalists. For many, retirement came suddenly as an axe blow; former Central Committee members remembered it as a shock from which they rarely recovered. A former colleague of a CC member writes: "Just yesterday our loved and respected K. chaired the bridge opening ceremony. The very next day, the Plenum announced his request for retirement due to poor health. We were shocked but we voted for it."^[36]

---

[33] President Yezbeev of the Karachaevo-Cherkess republic (Russian Federation) who, when he resigned in 2011, commented: "These monsters defeated me." The official announcement says that Yezbeev left his post voluntarily. *V kremle nazvali prichiny otstavki Yezbeeva*, Grani.ru, February 26, 2011, <http://grani.ru/Politics/Russia/m.186578.html-read> (21. 1. 2021).

[34] In the USSR the retirement age for women was fifty-five and sixty for men.

[35] For example, Y. Muraviev, born in 1929, First Secretary of the Kuybishev regional party committee from 1979 to 1988, was retired at the age of fifty-nine, and replaced by V. Afonin, born in 1931. Afonin remained the First Secretary from 1988 to 1990, and then was also retired at the age of fifty-nine.

[36] *Nikolai Gavrilovich Korytkov i ego mogila*, Rossiiskii necropol, <http://www.necropol.org/korytkov.html> (21. 1. 2021).

As during the purges of 1936 to 1939, the reforms by Gorbachev were more than generational and factional struggles; they were also closely related to a center-periphery dilemma. Many of the expunged were the regional party leaders.^[37] The struggle for power between the central government and provincial boyars continued, once again with major losses among the regional party leaders. Among the forcefully departed were twenty secretaries of regional party committees (in addition to ten ministers and some high military personnel). Those few who survived the retirement purge were subjected to the elections and then gained the title of Chairman of the Regional Council following the party line on building a people's support base.

It took enormous audacity on the part of Gorbachev and his support team to retire such people as Ivan Bondarenko, born in 1926, who served as the First Secretary of the Rostov Don Regional Committee from 1966 to 1984, i.e., for eighteen years. This “*Khoziain Dona*”, as he was famously known, retired at the age of fifty-eight. When he died in 2009, his funeral was celebrated and broadcast on Russian TV. Commentators noted that his retirement was the result of a political struggle that cost him his exalted position.^[38] Bondarenko was one example of the whole group of the first secretaries of regional party committees who were replaced: in Moscow, Leningrad, Arkhangelsk', Lipetsk, Astrakhan, Orel, Orenburg, Chelyabinsk, Volgograd, Kaluga, Pskov, Omsk, Saratov, Kuibyshev, Penza, Tambov, and others. Sharing his fate, many first secretaries of the Central Committees of such republics as Georgia, Estonia, Kazakhstan, Uzbekistan, Lithuania, and Latvia, as well as their regional party secretaries, were replaced. In some regions, up to 90 percent of the party elite was replaced.

Gorbachev's desire to preserve the system and give socialism a “facelift” – inspired by the Czech comrades of his youth – was admirable but unrealistic.^[39] After his “rotten fish cleaning” campaign, he was left all alone, hated by virtually all of the Central Committee. With a team much smaller than Stalin's, deprived of a large support base and surrounded by a power-hungry few, he headed to the end of his reign.^[40]

---

[37] Gorbachev, *Novaia Gazeta*, February 15, 2011, <http://www.novayagazeta.ru/data/2011/017/13.html> (21. 1. 2021).

[38] Aleksey OPRYSHKO, *Zasluzhenyi otdykh zaslužhennogo cheloveka*, *Gazeta Dona*, October 7, 2010, http://gazeta-dona.ru/istoria_dona/1345-zasluzhennyj-otdyx-zasluzhennogo-cheloveka.html (21. 1. 2021).

[39] Mikhail GORBACHEV – Zdeněk MLYNÁŘ (eds.), *Conversations with Gorbachev: On Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism*, trans. George Shriver, Columbia University Press 2002, 7, p. 203.

[40] Gorbachev recalled: “[I] started with the replacement of half of Politburo. All of them were mighty people . . . but we needed democratization. Then we decided to rejuvenate the cadres . . . to change the system and we hoped ‘to fix this vehicle.’ It did not happen. We got ready for some

Conclusion

Already by the 1960s, the CPSU CC was a privileged club comprised mostly of old Stalinist cadres whose grasp on power was released only at the time of their death. Their refusal to modify the requirements of membership and share power with the newcomers led to the deterioration of the party itself. There was little chance for social mobility, which caused bitter resentment. Even high-level communists from the republics and regions had to abandon their hopes of living in Moscow and being buried at the Red Square or prestigious Novadevichiy Cemetery. This further eroded an already existing rift between central and regional party representative bodies. By the 1980s, when Gorbachev attempted to save the system by injecting new blood, the pool of acceptable party candidates was miniscule, and the quality of their education and expertise were dubious. If from 1920 to the 1950s, there was a sufficient number of the best and brightest fantasizing about taking a black Cadillac ride to meet Stalin at the Kremlin, by the 1970s, only a few were entranced by the “Soviet dream”. Ironically, the omnipotent party lost support from the majority of the party members themselves; those whose paths to the top were blocked by sclerotic members themselves became uninterested in the preservation of such a disobliging system. The reforms of the 1980s came too late: neither external influences nor personal touches could salvage an unsustainable system.

The end of the *nomenklatura* system came in October 1989, when a special committee of the CC decided to obliterate the mechanism that regulated the group’s membership. The whole system of social mobility within the party became counter-productive and led to the deterioration of the party itself. The Central Committee got to the end of a seventy-year life cycle that started with “the romanticism of the violent youth and ended with the senile emptiness and apathetic loneliness of the old age”.^[41] Its capital, both actual and political, was looted, carved up, and served at a feast for the new elite, the great-grandchildren of the proverbial kitchen maid who got their turn at the ruling wheel, this time decorated in opulence.

---

big changes at the January Plenum of 1987 but they sunk it. And we did not have enough cadres that were needed, and we had few supporters. I thought that with such a rift [in the leadership] we could bring our country to civil war, to spilled blood”, Ibid, p. 204

^[41] *Sovetskaia nomenklatura*, p. 8.

RECENZE A ZPRÁVY

Pavla Jirková, „Větší-li se, či menší mor“. Raně novověké morové epidemie v českých zemích, Odbor archivní správy a spisové služby Ministerstva vnitra, Praha 2019, 302 stran + 1 mapová příloha. ISBN 978-80-7616-045-3.

Když v roce 2019 vydal Odbor archivní správy a spisové služby Ministerstva vnitra monografii týkající se morových epidemií v českých zemích, nemohl mít ještě tušení, jak brzy bude tato problematika v obecné rovině aktuální. Kniha „*Větší-li se, či menší mor*“. *Raně novověké morové epidemie v českých zemích* je zajímavým výstupem grantového projektu *Restriktivní opatření proti moru a prevence demografických a ekonomických krizí v raně novověkých českých zemích*, který byl podpořen Grantovou agenturou České republiky. Pavla Jirková při jeho řešení zúročila svůj dlouhodobý zájem o problematiku morových epidemií a jejich demografických a hospodářských dopadů.^[1] Během svých zahraničních pobytů pak získala řadu zajímavých metodologických podnětů, které aplikovala na svůj nejnovější předkládaný výzkum.

Publikace se zaměřuje na několik zásadních okruhů, které ohraničují tento tradiční a stále velmi aktuální badatelský směr, jenž má své místo v českém i zahraničním prostředí. Tematicky je kniha dělena do osmi celků, které představují samotné metodologické uchopení tématu a popisují morové rány v českých zemích, přičemž největší pozornost je věnována epidemiím v letech 1679–1680 a 1713–1715. Stranou zájmu však nezůstaly ani normativní prameny či reflexe onemocnění z pohledu dějin medicíny. Kapitola *Židovská minorita v období morových epidemií* pak vhodně postihuje dobový pohled společnosti a její snahu o nalezení viníků, kteří byli odpovědní za tyto devastující rány. Poslední část pak zajímavým způsobem rekonstruuje na základě soudních výpovědí případy žen, které se ve spolupráci s židovskými obchodníky snažily obohatit prodejem peřin z lazaretu.

---

[1] Výběrově Pavla JIRKOVÁ, *Testamentární praxe v Jihlavě v letech 1578–1590. (Testament jako pramen pro dějiny rodinných struktur, historickou demografii a sociotopografii)*, Časopis Národního muzea (Řada historická) 176, 2007, č. 1–2, s. 21–58; Pavla JIRKOVÁ, *Disease Monitoring System and the Balance of Demographic Structure and Economic Vitality (Bohemia, 1680)*, Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen 18, 2013, č. 2, s. 7–20; Pavla JIRKOVÁ, *Ustanovený řád: koncept morového řádu pro Čechy v kontextu normativních textů střední Evropy z přelomu 70. a 80. let 17. století*, Folia Historica Bohemica 31, 2016, č. 1, s. 25–51; Pavla JIRKOVÁ, „*Medicinisches Pest-Consilium*“ a další lékařská pojednání publikovaná s podporou úředních autorit v habsburské monarchii v druhé polovině 17. století, Dějiny věd a techniky 50, 2017, č. 2, s. 122–140.

Pavla Jirková se primárně zaměřila na nařízení, která byla vydávána úřady za účelem eliminace onemocnění, a případná šetření, jakým způsobem se epidemie rozšiřovala. Je to směr bádání, který je velmi zajímavý a v našem badatelském prostředí doposud nedostatečně oceněný. Zasadit získané poznatky do prezentovaného výzkumu se však podařilo jen částečně. To se projevuje hlavně v kapitole *Demografický profil populace zemřelé v průběhu morových epidemií*, v níž jsou oběti moru sledovány v chronologických a geografických souvislostech.^[2] Jedná se o informačně zajímavou část, která by si však pro dokreslení obrazu dané situace zasloužila komparaci.

Historikodemografický výzkum je proveden obvyklým způsobem, kvantitativní zpracování je v následujících částech doplněno kvalitativní analýzou, která většinu čtenářů přeci jen osloví více. Všechna zjištěná fakta jsou pak graficky vyobrazena standardním způsobem. Následný rozbor normativních pramenů je rovněž dobře koncipován. Přesto celé práci chybí určitá provázanost a společná linie. Autorka se bezpochyby orientuje v základní tuzemské a zahraniční literatuře k tématu a metodologii,^[3] v prezentaci výsledků však zůstává velmi opatrná a nepouští se do rozsáhlejší interpretace a komparace, což by si dané téma rozhodně zasloužilo. To bohužel snižuje vynaloženou práci na takto časově rozsáhlém výzkumu.

Publikace *„Větší-li se, či menší mor“: Raně novověké morové epidemie v českých zemích* je zajímavým příspěvkem k problematice epidemií, ochraně proti infekčním nemocem, chápání rizik přenosu nemoci tehdejší společností a rozdílů mezi teorií a praxí v protiepidemických opatřeních. Nejnósnější částí publikace jsou kapitoly reflektující normativní prameny. Následné propojení teoretické roviny s konkrétními případy vhodně doplňuje předkládanou monografii, která je zajímavým příspěvkem ke studiu morových ran v českých zemích v širší perspektivě.

Šárka Nekvapil Jirásková

---

[2] Název podkapitoly chybně uváděn jako *Specifika šíření nákazy v chrono- a geologických souvislostech*.

[3] Postrádám zde však zásadní práci ke zkoumanému tématu: František GRAUS, *Pest, Geissler, Judenmorde: das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*, Göttingen 1987. Publikace vyšla v loňském roce v českém překladu v nakladatelství Argo.

**Ingrid Kušniráková – Elena Mannová a kol. „Zabránit bahnu morálního rozkladu.“ Starostlivost o osirelé děti v Uhorsku / na Slovensku do roku 1945, Veda, Bratislava 2020, 535 stran.
ISBN 978-80-224-1858-4.**

Zaopatření dětí bez rodičů patří několik desetiletí k důležitým badatelským výzvám světové historiografie, na které již zareagovala i česká a slovenská historická obec. Na Slovensku před nedávnem vyšla publikace, která je pokusem o shrnutí této problematiky od raného novověku do poloviny 20. století.

Kniha je koncipována jako kolektivní monografie s na sebe navazujícími kapitolami. Autorkou větší části z nich je editorka Ingrid Kušniráková, dílčí studie pocházejí z pera dalších autorů. Publikace je rozdělena do sedmi oddílů. Úvodní, přehledová kapitola o vývoji bádání tématu načrtává základní tendence péče o sirotky ze strany státu, církve i jednotlivců v různých evropských regionech.

Druhý oddíl publikace se věnuje především ranému novověku, neboť se zaměřuje hlavně na otázku správy sirotčího jmění, která z hlediska dobové legislativy minimálně až do konce 18. století nahrazovala vlastní péči o osirelé děti. Právní základ sirotčí péče v Uhrách položilo Werbóczyho Tripartium, schválené roku 1514, jež je srovnatelné s českým Koldínovým zákoníkem. Tripartium se v první řadě vztahovalo na šlechtu, jeho paragrafy se však přenášely i do městského prostředí a analogicky se postupovalo i v případech poddanských rodin. Práva sirotek z neprivilegovaných vrstev upravil teprve patent Marie Teresie z roku 1770 a komplexně až samostatný zákon vydaný v roce 1836.

Po celý raný novověk byla práva a majetky sirotek napříč sociálním spektrem v ohrožení kvůli laxnímu, či naopak zjištnému přístupu poručníků. Zejména poručnictví osirelých šlechtických dívek bývalo výnosnou strategií urozených příbuzných, kteří měli prakticky volné ruce při manipulaci s jejich majetkem a rozhodující slovo při výběru jejich ženichů. Studium písemností sirotčích úřadů v Prešpurku a Levoči z druhé poloviny 18. století ukázalo rozsáhlé a skandální defraudace v městském prostoru, popsáno bylo i vyřizování poddanských pozůstalostí a činnosti sirotčích pokladen na venkově.

Právě zájem o nižší vrstvy společnosti posunuje výzkum do konce 18. a především do 19. století, jímž se zabývá třetí oddíl recenzované publikace a které bylo různými evropskými autory označeno za období největšího rozmachu institucionální péče o bezprizorní mládež. Zatímco větší část evropské historiografické produkce se soustředí na nalezené, děti odložené či zanedbané, slovenský kolektiv autorů se zaměřuje takřka výhradně na sirotky. Fenomén porodnic a nalezců je pouze krátce zmíněn v souvislosti s osobností Móra Szalárdyho a vznikem Spolku Bílého kříže v roce 1885.

Důvody institucionální péče o sirotky se různily, od morálně-charitativních idejí Ludovica Antonia Muratoriho po národohospodářské propočty Josepha Sonnenfelse. První státní sirotčinec v Uhersku, založený v roce 1763 v Tomášikově, měl vychovávat odborníky na výrobu hedvábí, o něco starší městský útulek v Kőszegu měl sloužit mladistvým konvertitům ke katolicismu, teprve později začal fungovat jako sirotčinec. Vedle prvního evangelického ústavu v Šoproni byl jediný, který přežil do 19. století, kdy již platil zákon z roku 1779 definující sirotčince jako výchovně vzdělávací instituce.

Zlom přinesly epidemie cholery, které za sebou zanechávaly velké množství nezaopatřených dětí. Od třicátých let 19. století začaly vznikat městské sirotčince, které ovšem poskytovaly pouze základní zaopatření a za klíčový výchovný prostředek považovaly práci. Po další vlně epidemie v roce 1873 došlo na zřizování dalších ústavů zakládáných převážně již spolky a jednotlivci. Odpůrci podobných zařízení argumentovali finanční náročností a nedostatečnou výchovou dětí, kterým měla chybět disciplína i základní návyky, sirotčince byly dokonce označovány za „zdroje mravní nákazy“. V otázce péče o sirotky se viditelně střetávaly dvě protikladné tendence charitativní práce, z nichž jedna apelovala na důstojné zaopatření dětí a druhá zdůrazňovala jejich disciplinaci spojenou s pevným řádem, uniformitou, vynucovanou skromností a vděčností vychovatelům.

Nábožensky a nacionálně rozrůzněná uherská společnost však v druhé polovině 19. století začala v dětech bez rodičů vidět potenciál. V šedesátých letech v Pešti vznikly i židovské ústavy, které byly poměrně úspěšné v profesní přípravě svých chovanců a chovaneček. Jednotná ústavní výchova popuzovala zejména slovenské národní buditele, kteří v ní viděli nástroj maďarizace, chyběli jim však národně uvědomělí a zároveň bohatí šlechtičtí mecenáši, kteří by mohli slovenské ústavy sponzorovat. Maďarskému establishmentu zase vadilo doplácení na sirotčí péči v rakouské části monarchie, problémem byly i podstatně nižší kapacity ústavů na území Uher. Od roku 1903 byl proto v Uhersku spuštěn centralizovaný systém v čele se státním azylem v Budapešti, jehož fungování však rovněž provázely nacionalistické kontroverze.

Situaci výrazně zhoršila první světová válka, specificky pak posun fronty na uherské území, který si vynutil evakuaci civilního obyvatelstva a navýšil tak počet dětí závislých na ústavní péči. Berlínský kongres věnovaný vojenským vdovám a sirotkům v roce 1915 konstatoval, že dítě patří matce, a to i v případě komplikovaných válečných podmínek. Vznik ČSR znamenal navázání na rakouský model sociální péče, v zaopatření osiřelých dětí se angažovaly zejména Československý červený kříž a státní Okresní péče o mládež.

Obecné tendence vývoje institucí zabývajících se péčí o osiřelé děti potvrzují kapitoly zařazené do čtvrtého a pátého oddílu knihy, jež se věnují jednotlivým sirotčincům nebo mecenášům. Připomenuty jsou například spory, které provázely výstavbu nové, honosné budovy sirotčince v Prešpurku v roce 1900, jež byla kritizována za přílišný luxus nepatřičný pro sirotky. Konkrétní příklady také ukázaly,

že zatímco Slovákům chyběli aristokratičtí dobrodinci, potýkaly se maďarské, tedy do značné míry evangelické sirotčince s nedostatkem personálu. Katolické ústavy totiž od šedesátých let 19. století k péči o děti pravidelně povolávaly řeholnice a tato možnost v luterském prostředí samozřejmě chyběla; až ve třicátých letech 20. století byla v Liptovském Mikuláši zahájena příprava sester diákonek. Výrazná role žen je patrná také ve spolkových a mecenášských aktivitách směřujících k péči o děti bez rodiny. Charitativní aktivity šlechticů postupně začaly napodobovat měšťanky, jejichž iniciativa se projevovala zejména zakládáním filantropických společností, jež svou podporu sirotkům podmiňovaly výchovou k dobovým ideálům pracovitosti, poslušnosti a také řádné hygieny. Nejrůznější charitativní spolky však obvykle narážely na nedostatek financí, nebo i čelily zákazům.

Zvláštní oddíl knihy tvoří kapitola věnovaná Okresním péčím o mládež, jež se soustředily na sirotčí péči v období mezi světovými válkami. Slovenská větve těchto úřadů navazovala na jejich českou obdobu prověřenou již za monarchie. V jejich stanovách se poprvé objevil imperativ „komplexní zdravotní a sociální péče“, soustředily se na děti bez rodičů, ohroženou mládež, naopak jen málo se angažovaly například v problémech handicapovaných dětí. Řadů úkolů, především v oblasti péče o matku a dítě, přebíral Červený kříž.

Kulturněhistorický vhled do problematiky zastupuje v kontextu celé publikace poněkud okrajová stať o sirotcích v literatuře, zařazená samostatně jako poslední, sedmý oddíl knihy. Zachycuje také z jiných kontextů známý vývoj literární postavy osiřelého dítěte od figury vzbuzující lítost přes moralistní námět dětské literatury až po motivační téma překonávání překážek. Platí přitom, že v představách čtenářů i literátů se osamělý hoch snadněji protloukl životem, zatímco dívky bez rodiny rychle získávaly špatnou pověst. Od osmdesátých let 19. století se sirotci objevují zejména v ženské literatuře, nejslavnější postavou slovenské tvorby je v tomto ohledu Sirota Podhradských.

Recenzovaná publikace představuje dosti komplexní vhled do problematiky, která je v tuzemském prostoru stále málo prozkoumaná. Problémem jsou samozřejmě výrazné mezery v bádání, které se soustředí především na 19. století a institucionální péči o děti bez rodičů, přestože je zřejmé, že potřeba zaopatřit osiřelé či jinak sociálně handicapované děti provázela lidstvo odnepaměti. Českým historikům však kniha nabídne cenné srovnání s geograficky i kulturně blízkým prostorem a snad i inspiraci ke kladení otázek, které dosud nebyly uspokojivě zodpovězeny.

Markéta Skořepová

Historická demografie

2021/45 [1]

Využití věkové struktury zemřelých pro odhad demografických ukazatelů minulých populací <i>The Use of Demographic Ratios in Estimating Demographic Parameters of Past Populations</i> PATRIK GALETA	1
Dědicové a jejich sourozenci. Sonda do sňatečnosti mužů a žen ze selských rodin, Protivínsko 1780–1830 <i>Heirs and their Siblings. A Study of Nuptiality Between Men and Women from Peasant Families, Protivín Area, 1780–1830</i> VÁCLAV ČERNÝ	19
Příspěvek k sociální a geografické skladbě studentů filozofického ústavu v Plzni v letech 1804–1849 <i>A Contribution to the Social and Geographical Structure of the Students of the Philosophical Institute in Pilsen in 1804–1849</i> DAGMAR KOTOROVÁ	67
Preliminary Inquiries into the Demographic Behaviour of the Saxon Political Elite from Transylvania (Mid. 19th – Mid. 20th Centuries) DIANA GEORGI LUTZ	85
Recenze a zprávy	105

Historická demografie

2021/45 [2]

Znásilnění ve městech za třicetileté války. Sonda do (zatmělé) problematiky <i>Rape in Towns during the Thirty Year's War. A Probe into (Eclipsed) Problematics</i> JAN KILIÁN	123
Kmotrovství a biologické příbuzenství na českém venkově 19. století <i>Godparenthood and Biological Kinship in the Bohemian Rural Society in the 19th Century</i> MARKÉTA SKOŘEPOVÁ	139
Determination of the population loss in the oblasts of Ukraine due to a decline in the birth rate during the Holodomor YEVHEN MATVIYISHYN – TOMASZ MICHALSKI – ALEKSANDER KUCZABSKI	161
We, the people: Profiling Soviet party elites, 1900s–1990s KATYA VLADIMIROV.	177
Recenze a zprávy.	203

2021

